

Азәрбајчан дили
вә әдәбијјат
тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби“
журналына әлавә

2
1983

«Азәрбајчан ССР үмүмтәһсил мәктәпләриндә имтаһанлар, шакирдләрин синифдән-синифә кечирилмәси вә бурахылышы һаггында Тәһиматға уғун оларат X синифләрдә әдәбијатдан иһша јазы мәтнләри, чәбр вә диализин башлангычындан мәсәлә вә мисаллар имтаһанлар башланаркан республика радио вә телевизијасы васитәсилә бирбаһа мәктәпләрә еһлән олунмушдур. Оунчуларә тәклиф олунан материаллары—иһша мөвзуларыны, мәсәлә вә мисаллары нүмәһини етдирмәк Сосиалист Әмәһи Гәһрәманларына һөвәлә едилмишдир. Әмәк ветеранлары сонра бир сира мәктәпләрдә олмуш, шакирдләрдә корушмуш, имтаһанларын кедириндә иштирак етмишләр.

Шәкилдә: Сосиалист Әмәһи Гәһрәманлары Шамил Әлијев (солдан биринчи), Нәһријә һүсәјнов (сағдан биринчи), МАМЕННИЙ Республика Комитәсинин сәдри Әдилә һәсјәрова вә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин инспектору Вағиф Әлијев Бақинин 6 нөмрәли мәктәбиндә әдәбијатдан јазылы имтаһанда.

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Азәрбајчан дили 1954-чү илдән чыхыр.

вә әдәбијат тәдриси

АПРЕЛ—ИЈУН

1983

№ 2 (114)

(МЕТОДИК МӘЧМУӘ)

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајчан мәктәби» журналына әләвә

МҮНДӘРИЧАТ

В. В. Мајаковски — 90

З. Әлијева — В. В. Мајаковскинин «Совет паспорту» ше'ринин тәдриси һаггында 3.

Методика вә иш тәчрүбәси

В. Гурбанов — Сөз бирләшмәләри тәдрисинин бә'зи мәсәләләри 9

Т. Рајев — Јухары синиф шакирдләринә әдәби тәнгид габиллијәтинин ашыланмасы јоллары һаггында 14

И. Зәрбәлијев — IV—VII синифләрдә С. Вургунун өсәрләринин дили үзәриндә апарылан ишләрә даир 19

С. Казымова — Чүмлөвин гејри-һәмчинә тә'јинләри вә онларын тәдрисинә даир 21

Р. Абдулов — Әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрин фәал һәјәт мөвтејини формалашдырылмасы тәчрүбәсиндән 23

Б. Аббасов — Әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрин әмәксевәрлик тәрбијәси тәчрүбәсиндән 25

А. Әфәндијева — Азәрбајчан дили дәрсләриндә үслуби чалышмаларын апарылмасы тәчрүбәсиндән 27

А. Мәмәдөв — Етимоложи төһлил лингвистик төһлилин нөвләриндән бири кими 29

Редаксиянын почтундан

Мәнтублардан сәтирләр 33

Мүәллимин өзүнчүтәһсилинә көмәк

Э. Әлизадә — Сурдеспсихоложија вә итгин иһкишафы мәсәләләри 36

Нәзәри гејдләр

Н. Абдуллајева — Заһман мүнәсибәтли синтактик конструенсијалар һаггында 42

Ф. Әһмәдөв — Сөзләрин лексин-семантик иһкишафы һаггында 45

К. Алхасов — Интерференсија васитәсилә итгин бир нөвү кими 48

Бизим иш јолдашларымыз

В. Гарашов — Доғма дила мәнәббәтлә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијиндән 50

Шакирдләрин иһкишафы вә јазылы итгинә, јазы ишләринин апарылмасы вә дөфтерләрин јохланмасына берилән ваһид төләбләр 53

Консултасија

Суаллара чәваб 62

Э. Әфәндијев — Фолклор һаггында китаб 61

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси», № 2, 1983-чү ил.

СОДЕРЖАНИЕ

В. В. Маяковский — 90	
3. Алиева — Об изучении стихотворения В. В. Маяковского «Советский паспорт»	3
Методика и опыт работы	
В. Курбанов — Некоторые вопросы изучения словосочетаний	9
Т. Раев — О путях привития умения художественной критики старшеклассникам	14
И. Зарбалиев — О работах над языком произведений С. Вургунга в IV—VII классах	19
С. Казимова — К неоднородным определениям предложения и их изучению	21
Р. Абдулов — Из опыта формирования активной жизненной позиции учащихся на уроках литературы	23
Б. Аббасов — Из опыта воспитания трудолюбия учащихся на уроках литературы	25
А. Эфендиева — Из опыта проведения стилистических упражнений на уроках азербайджанского языка	27
А. Мамедов — Этимологический анализ — один из видов лингвистических анализов	29
Из почты редакции	
Страницы из писем	33
В помощь самообразованию учителя	
А. Ализаде — Сурдопсихология и вопросы развития речи	36
Теоретические заметки	
Н. Абдуллаев — О синтаксических конструкциях с временными отношениями	42
Ф. Ахмедов — О лексико-семантическом развитии слов	45
К. Алхасов — Интерференционно-косвенная речь	48
Наши коллеги	
В. Каршов — С уважением к родному языку	50
В Министерстве просвещения Азербайджанской ССР	
Требования к устной и письменной речи учащихся, к проведению письменных работ и проверке тетрадей	53
Консультация	
Ответы на вопросы	62
Э. Эфендиев — Книга о фольклоре	61

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.
 Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.
 Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана

В. В. МАЈАКОВСКИНИН «СОВЕТ ПАСПОРТУ»
 ШЕ'РИНИН ТЭДРИСИ НАГГЫНДА

Зэһра ЭЛИЈЕВА
 филологија елмлэри намизэди

Совет поезијасынын баниси, аловлу вэтэппэрвэр Владимир Владимирович Мајаковски орта мэктебини эдэбијат програмында өзүнэ мөһкөм јер тутур. Назырда једдинчи синифдэ шаирин «Совет паспорту» ше'ри тэдрис олунур. Тэкмиллэшдирилмиш эдэбијат програмында (һәмни програма эсасэн једдинчи синифдэ шакирдлэрэ В. В. Мајаковскинин «Совет паспорту» ше'риндэ совет вэтэндашлығындан доган гүрүр һиссини тэрэннүмү, империализмин ифшасынын тэсвирини чатдырмаг тэлэб олунур. Эсарин тэдрисинэ ајрылмыш 3 сааты ашагыдакы кими планлашдырмаг олар.

Биринчи саат:

«Совет паспорту» ше'ринин нүмунэви охунмасы.

Икинчи саат:

«Совет паспорту» ше'ринин тәһлили.

Үчүнчү саат:

«Совет паспорту» ше'ри үзрә мүстәһил иш.

Габагчыл мұәллимләримиз сijasи лириканын эн көзәл нүмунәси олан «Совет паспорту» ше'ринин тәдрисинә хүсуси фикир верирләр. Чүнки бу эсәр шакирдләрә вэтэппэрвэрлик, мәрдлик, гәһрәмәнлык кими јүксәк һиссләр ашыламагда зәнкни материал верир.

Шакирдләр ашагы синифләрдә совет вэтэппэрвэрлијинә һәср олуна бир сыра эсәрләрлә таныш олмушлар. Бу синифдә әввәлки ил-

ләрдә әлдә едилән биликләрә эсәсанмагла програм үзрә тәдрис олуна С. Вургунун «26-лар», В. В. Мајаковскинин «Совет паспорту», Б. Ваһабзаденин «Учун, нәғмәләрим!» sijasи-лирик эсәрлэри васитәсилә В. И. Ленинә, доғма Коммунист Партијасына, Советләр Әлкәсинә дәрин мәнәббәт, һәјәтмызын әзәмәтли көзәллијини тэрәннүмү идеясы шакирдләрә дәрк етдирилмәлидир. Демәли, «Совет паспорту» илк нөвбәдә елә тәдрис олунмалыдыр ки, шакирдләрә Коммунист Партијасына, даһи рәһбәримиз В. И. Ленин дәрин еһтирам вә миннәтдарлык һисси, совет вэтэппэрвэрлији, вэтэндашлык гүрүрү даһа да артсын, аловлансын.

IV—VII синифләрдә јазычы һаггында, эсасән, тәдрис материалы илә бағлы олан эн характерик чәһәтлэрин шакирдләрә чатдырылмасы мэктеб тәчрүбәсиндә өзүң доғрултумушдур. Габагчыл мұәллимләр тәдрис процесиндә јазычы һаггында мұвафиг мәлүматлар верирләр. Эдэбијат програмында көстәрилик, IV—VII синифләрдә бәдин эсәрләр мұәллифин јарадычылығы илә әлағәдар өјрәдилир. Бу заман әдбин һәјәт вә јарадычылык Јолуна бүтөвлүкдә дејил, эсасән, тәдрис материалы илә бағлы олан эн үмуми чәһәтлэринә нәзәр салмаг ләзымдыр (Сәккизиллик вә орта мэктеб програмлары, Эдэбијат, IV—X синифләр үчүн, 1980, сәһ 7).

IV—VI синифләрдән фәрғли олар, једдинчи синифдә програм әдби принцип эсасында гурулур. Бу синифдә эсәри өјрәнилән јазы-

чылар һаггында дәрелијә мұхтәсәр мә'лумат да дахил едилмишдир. Лакин бу, әдәбијаттын тарихи хронология ардычылығыла, јазычының һәјат вә јарадычылығының өјрәнилмәси демәк дејил. Бунила белә, VII синифдә јазычы һаггында ашагы синифләрә нисбәтән кенш мә'лумат верилмәлидир. Чүнки бу синифдә әдәбијаттын тәдриси һәмни фонн үзрә систематик курса кечид характери дашијыр. Дүздүр, тәлим Азәрбајчан дилиндә олан мәктәпләрдә X синифдә В. В. Мајаковски совет поезијасының бәниси кими шакирдләрә тәгдим олуур, онун Азәрбајчан совет әдәбијатының да инкишафындагы ролундан бәһе едилир. Бундан әләвә, VII—X синифләрдә рус дили дәреләриндә шакирдләр В. В. Мајаковскинин бир нечә әсәрини, о чүмләдән «Совет паспорту» ше'рини өјрәтирләр. Буна бахмајараг, VII синифдә В. В. Мајаковски һаггында шакирдләрә лазыми мә'лумат вермәк, онун бөјүк вәтәнпәрвәр олмасыны, Коммунист Партијасы вә дүнијада илк социалист ингилабының бәниси В. И. Ленинә һәдсиз мәһәбәтнини шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр. Бу мәсәдлә јахшы олар ки, «Совет паспорту» ше'ринин тәдрисинә башламадан әввәл, хүсуси һазырыг апарылсын. Шаир һаггында шакирдләрин әлдә етдикләри мә'луматлар-билликләр мүәјјән едилсин, системә салынсын вә шаир илк нөвбәдә аловлу вәтәнпәрвәр, Советләр Өлкәсини дәрин мәһәббәтлә севән вә әсәрләриндә тәрәннүм едән шаир кими мәктәбдиләрә чатдырылсын. Әдәбијат мұәллими рус дили мұәллими илә бирликдә мүәјјән тәдбирләр дә көрә биләр.

Илк дәрәдә шаир һаггында тәхминән ашагыдакы мә'луматы вермәк олар.

В. В. Мајаковски 1893-чү ил ијул ајының 19-да Күрчүстан ССР-ин Кутаиси шәһәри јахынлығындакы Багдади (индики Мајаковски) кәндиндә анадан олмушдур. Бу ил шаирин анадан олмасының 90 или тамам олуур. Сов.ИКП Мәркәзи Коми-

тәси совет поезијасының бәниси, пролетариаттын даһи рәһбәри В. И. Ленин, Коммунист Партијасы вә Советләр Өлкәсини дәрин бир мәһәббәтлә севән аловлу вәтәнпәрвәр, бөјүк шаир В. В. Мајаковскинин 90 иллијини тәнтәнәли гејд етмәк һаггында хүсуси гәрар гәбул етмишдир. һәмни гәрара ујғун олараг Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәси дә бөјүк шаирин јубилејини кенш гејд етмәк бәрәдә гәрар вермишдир. Партијамызын гәбул етдији гәрарда В. В. Мајаковскинин јарадычылығына чох жүксәк гүјмәг верилир вә онун јубилеји мұәсәбәтилә бир сыра тәдбирләр һәјатә кечирилмәси нәзәрдә тутулуур. һазырда бүтүн өлкәмиздә олдуғу кими, Азәрбајчанда да јубилеј шәһникләри кечирилир. В. В. Мајаковски вәтәнини, совет халғыны дәрин бир мәһәббәтлә севдији үчүн онун јубилеји һәр јердә бөјүк ел бәјрамына чеврилмишдир.

В. Мајаковски һәлә кичик јашларындан халғын азадлығы уғрунда мұбаризәјә гошулмушдур. Кичик Владимир чар һакимијәти илләриндә халғын ағыр күзәрәниңи, һугуһсузлуғуну өз кәзләри илә көрмүш вә онда синифли чәмијјәтә дәрин нифрәт һисси јаранмышдыр. Одур ки, һәлә кимиәзијадә охулуғу заман сијәси мәсәләләрдә марагланмаға башламышдыр. 12—13 јашларында өз јолдашлары илә бирликдә тәләбә тәтилләриндә иштирак етмишдир. 1906-чы илдә анасы илә бирликдә Москва шәһәринә көчдүкдән сонра Москва мүнити 13 јашлы Владимирин дүнјакөрүшүнә бөјүк тә'сир бағышлајыр. О, 1908-чы илдә 15 јашында икән партија сырларына дахил олуур. Ингилаби иш үстүндә дәфәләрдә чар һөкүмәти тәрәфиндән һәбс олууур.

В. Мајаковски бир шаир кими, гәләмини халғын хошбәхт һәјаты уғрунда мұбаризәјә һәср етмиш вә халғы социализм уғрунда мұбаризәјә руһландырмамышдыр.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабы В. В. Мајаковскинин јарадычылығында тамамилә јени бир мәрһә-

лә ачды. Бу дөврдән башлајараг о, совет адамының һисс вә дүшүнчәләрини әкс етдирән, социалист вәтәнини дәрин мәһәббәтлә севән вәтәнпәрвәр шаир кими шөһрәт гәзанды.

В. Мајаковски бу ил јарадылма-сының 80 или тамам олан Коммунист Партијасының тәшкилатчысы вә рәһбәри, дүнијада илк социалист дөвләтинини бәниси В. И. Ленинә хүсуси поема һәср етмишдир. Шаир «Владимир Илич Ленин» әсәриндә Ленинни партијаја, партијанын Ленинә мөһкәм бағлы олдуғуну бөјүк бир сәнәткарлығыла тәрәннүм етмишдир:

Партијамызла Ленин—
ики гардашдыр әкиз,—
һансыны артыг севир
ана тарих сөјләсин.
Ленин дәрән заманда—
партија дејирик биз,
Партија сөјләјәндә
дүшүнүрүк биз—Ленин.

Әсәрләриндә вәтәнпәрвәрлик мотивләринин гырмызы бир хәтлә кечмәсинә бахмајараг, шаир бу мөвзуја ајрыча бир ше'р һәср етмишдир. «Совет паспорту» совет вәтәнпәрвәрлијини бәдһи ифадәсини әкс етдирән чох гүмәтлән әсәрдир.

Белә бир мә'луматдан сонра «Совет паспорту»нун нүмунәви охусуна башламаг лазымдыр.

«Совет паспорту» формасына көрә сәрбәст ше'рдир. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләр ашагы синифләрдә һечә, гисмән илә әруз вәзиндә јазылап ше'рләрини оху гајдаларына јијәләндикләриндән, белә әсәрләрини охусу үзәриндә једдинчи синифдә кенш иш апармаға ештијач дујулмуур. Лакин ашагы синифләрдә сәрбәст ше'р өјрәнилмәдији үчүн шакирдләр «Совет паспорту» ше'рини дүзкүн охумагда чәтинлик чәкирләр. Одур ки, мұәллимләр илк нөвбәдә шакирдләрә ше'рин нүмунәви охусуну өјрәтмәлидирләр. Лақи бундан әввәл мұәллим, јахшы олар ки, һечә вә әруз вәзиндә јазылмыш вә шакирдләрә таныш олан әсәрләрдән

онlara нүмунәләр сөјләјиб мә'лум билликләрини мұхтәсәр шәкилдә тарар етдирсин вә билдирсин ки, Азәрбајчан ше'риндә һечә вә әруз вәзиндән башға, сәрбәст ше'р дә вардыр. Лакин бу заман о, хүсуси олараг гејд етмәлидир ки, совет поезијасында сәрбәст ше'рин бәниси В. Мајаковскидир. Шаир поезијаја јени мәзмулла јанашы, јени форма да кәтирмишдир. Мұәллим өјрәтмәлидир ки, сәрбәст ше'р өзүнәмәхсус бир сыра хүсусијәтләринә көрә фәргләнир. Белә ше'рләри дүзкүн охумаг үчүн онун әсас әләмәтләрини билмәк лазымдыр.

Сәрбәст ше'рдә әсәсән әсәрин идејасыны охучуја даһа јахшы чатдырмаг, мұәсәиб аһәнк јаратмаг мәсәдилә ше'рдәки мисралар бир нечә јерә бөлүнә билир. Мәсәлән:

Мән гурд кими
кәмһрәрдим I мисра
бүрократизми.
Мандатлара гаршы II мисра
јохдур һөрмәтим.

Бу парчада ики мисра вар. Биринчи мисра үч, икинчи мисра илә ики јерә бөлүнүшдүр.

Сәрбәст ше'рдә шаир ајры-ајры сөз вә ифадәләрини мәһасыны гүя-вәтләндирмәк үчүн сәрбәст һәркәт едир. Ше'рдә гафијә вә вәзиз рияјәт етмир. Јәһи мисраларын һәмгафијә олмасына чалышмыр. Демәли, сәрбәст ше'рдә мисралардакы һечәләрини сајы мұхтәлиф олуур, она көрә дә оху процесиндә әсас фикир интонасијаја верилмәлидир. Лакин бунула белә, сәрбәст ше'рдә вәзи дә вар, гафијә дә. Мәсәлән:

Полша паспортуна көрәндә
—9 һечә

Бахырлар,
Бахырлар—
елә бил ки, бахыр
дәвә илбәндә

—17 һечә

Биринчи мисра 9, икинчи мисра 17 һечәлидир. Бу мисраларда «көрәндә», «илбәндә» сөзләри һәмгафијәдир.

Сәрбәст ше'рин дили данышыг дилинә јахындыр. Бу, ше'рдә шаирин ишләтдији сөзләрдә өзүнү ај-

дын көстөрүр. Пис олмаз ки, мүәллим шакирдлэрини ше'рдэки белэ сөзлэри тапмаларына вэ өз фикирлэрини асасландырмаларына иккаи жаратысын.

Сэрбэст ше'р даһа чох сијаси фикир ифада едэн сөчијја даһијыр. Одур ки, белэ ше'рлэр мүтлэг жүксэк интонасија илэ охунмалыдыр. Ше'рдэки сөзлэр, ифадалэр чошмагы, жүксэк ештирасла, һәјөчанла, емосија илэ ифада етмәји талэб едир. Мәсәлән:

Рәдд олсун
чәһәннәмә
һәр һансы кагыз!
Далынча гара даш!

Белэ бир мә'луматдан сонра мүәллим өзү ше'ри нүмунәви охумали (ше'рини вал јазысындан да истифада етмәк олар), сонра исе әсәри шакирдләрә һиссә-һиссә охутмагла мәшг апармалыдыр. Шакирдлэрини сэрбэст ше'рини оху техникасына јијәлөндиклэрини јәгин етдикдән сонра ајры-ајры шакирдләрә ше'ри бүтөвлүкдә ифадалэ охутмаг олар.

Буна һанл олдуғдан сонра мүхтәлиф суаллар васитәсилә әсәрин мәзмуну үзрә биликләри мөһкәмләндириб икинчи дәрсдә мәти үзәриндә иш апармаг мәгсәдилә ше'ри әзбәрләмәји тапшырмаг олар.

Ғабағчыл мүәллимлэрин тәчрүбәси көстөрүр ки, «Совет паспорту» ше'рини әзбәр өјрәнән шакирдләр икинчи саатда әсәрин тәһлилиндә, хүсусән онун мәфкурави вэ бәдин кејфијјәтинин гаврамагда чәттилик чәкмирләр. Бу исе мөвзуја аид үчүнчү саатда шакирдлэри мүстәгил ишлөтмәји әлвершили иккаи јарадыр.

Икинчи саатда мәти үзәриндә даһа кениш иш апармаг, әсәри тәһлил етмәк мәгсәди гаршыја гојулур. Сијаси-лирик әсәрлэрини тәһлилиндә ја мүсаһибә, ја да мүһазирә үсулундан истифада етмәк олар. Әкәр мүәллим мүсаһибә үсулундан истифада едәрсе, чанлы сөһбәт тәшкил етмәси мәсләһәтдир. Бу заман о, совет вәтәнпәрвәрлијинин тәрәннүм олундуғу мисралар, парчалар үзәриндә даһа чох дајанмалы, тәсвир олунан һадисәлэрини башвермә сә-

бәллэри изаһ едилмәли вэ онлар тарихи һәтигәтләрлә әлағәләндирилмәлидир. Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр өзлэри Мајаковски поэзијасынын мубариз руһуну, һәјатилијини дујсулар, әсәр һаггында мүстәгил фикир сөјдәсиңләр, дүшүнсүңләр, мүһакимә жүрүгсүңләр. Бу мәгсәдлә сәрдә шаирини вәтәнпәрвәрлијини, империализмә нифрәтини әкс етдирән мисралары сечиб әзбәр сөјләмәк үзрә иш апармаг фајдалыдыр. Белә һалда шакирдләр әсәрин әсас идејасыны, шаирин совет вәтәндашы олмасы илэ фәхр етмәсини, империализмә нифрәтини вэ бунун сәбәллэрини даһа дәриндән дәрк едә билирләр.

Әсәрин тәһлили илэ әлағәдәр шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, лирик әсәрләр мәзмунуна көрә мүхтәлиф олур. Бунларын бир нөвү дә сијаси лирикадыр. Совет әдәбијјәтиндә сијаси лирика мүһүм јерләрдән бирини тутур. Белә әсәрлэрини әсасыны Коммунист Партијасына, онун јарадычысы В. И. Ленинә үмүмхалг мөһәббәти, вәтәнә, халга сәдағәт, бејнәлмиләлчилик, сүлһ уғрунда мубаризә, һуманизм идејалары вэ с. тәшкил едир, ејин заманда сијаси-лирик әсәрләр инсанлара естетик зөвг верир, онларда жүксәк һиссә, емосионал тәсир ојадыр. Бу заман әсәрин бәдин кејфијјәтлэрини дә шакирдлэрини диңгәтин чәлб етмәк вачибдир.

Мүәллим сијаси-лирик әсәрләрдә сэрбэст ше'рини әсас әләмәтлэри, «Совет паспорту»нда шаирин новаторлуғу, әсәрин әсас хүсусијәтлэри һаггында шакирдлэрини әлдә етдиклэри биликләри дәринләшдирдикдән сонра В. В. Мајаковскинин совет вәтәнпәрвәрлијинә һәср етдији һәмин әсәринин јаранмасы сәбәбини дә шәрһ етмәлидир. Көстөрмәлидир ки, Советләр Өлкәсинин бөјүк шаир дәфәләрлә харинчи өлкәләрдә—Алманија, Франса, Италија, Испанија, Америкада олмушдур. О, вәтәндән узағлардә оларкән Вәтән үчүн даһа чох дарыхырды В. В. Мајаковски «Совет паспорту» ше'рини тәхминән 1929-чу илин ијул

ајында Франсаја сәфәри заманы јазмышдыр.

Мүәллим шаирин Вәтәнини сонсуз бир мөһәббәтлә севмәсини мүхтәлиф фактларла, әсәрлэриндән кәтирилән мисалларла шәрһ едиб әләв едә биләр ки, Мајаковски јени типли бир әхлагын—коммунист әхлагынын ән бөјүк чарчысы иди. Ше'рдә Советләр Өлкәсинә мөһәббәт вә сәдағәт һисси әсас јер тутур. Әсәрин мөвзусу мубариз совет вәтәнпәрвәрлијидир.

Совет шаири өз паспортуна тәгдим едәркән ифтихар һиссини кизләтмир. Мә'мурлар сәрһәддә шаирин паспортуна јохлајырлар. Совет паспортуна көрәкән дәһшәтә кәлирләр. Бу заман В. Мајаковски империализмин нөкәрлэри гаршысында даһа вүғарла дајаныр вә

Алын ...!
јана-јана
галын ...!
мән
совет
вәтәндашыјам!

—дејиб совет вәтәндашы олмасы илэ фәхр едир.

Әсәрин мүасир дөврдә әһәмијјәти хүсуси гејд олунмалыдыр. Шакирдләр белә бир һәтичәјә кәлмәлидирләр ки, капитализм дүнјасы инди дә Советләр Өлкәсинин күчү, гүдрәти гаршысында ачиздир. Мүәллимләр империализми ифша едәрәкән мүасир әф'и илаңлар—империализм вә онун нөкәрлэринин бу хүн вәтәнимизә гара јахмаға чөһд көстәрдиклэрини шакирдләрә сон дөврдәки һәјат һадисәлэрилә әлағәләндирилмиш шәкилдә чатдырмадырлар.

Ше'р сәнәтинә әсл ингилаби руһ кәтирән В. Мајаковскинин бәдин сәнәткарлығ хүсусијјәтлэри шәрһ едиләркән бир чох шаирлэрини, о чүмлөдән Азәрбајҗанын халг шаирлэри С. Вурғуну, Р. Рзанын вә б. сэрбэст ше'рин көзәл нүмунәлэрини јаратдығлары барәдә дә шакирд-

ләрә мә'лумат вермәк мәсләһәтдир. Мүасир дөврдә В. Мајаковскинин әсәрлэринини әһәмијјәтиндән данышаркән шаирин «Ичласбазлар» ше'ринә В. И. Ленинни вердији жүксәк гијмәти шакирдлэрини нәзәринә чатдырыб демәк олар ки, даһи рәһбәримизни шаирә вердији бу жүксәк гијмәт, һәм дә совет халгынын вердији жүксәк гијмәтдир. Бу заман Азәрбајҗан халгынын В. Мајаковски јарадычылығына бөјүк марағ көстөрмәси вә ону жүксәк гијмәтләндирмәси дә унутулмамалыдыр. Шаирин адынын Азәрбајҗан совет әдәбијјатынын инкишафы илэ, республикамыз илэ гырылмаз бағлы олдуғу, В. Мајаковскинин ики дәфә Бақыда олмасы, Бақы илэ бағлы бир сыра әсәрләр, о чүмлөдән «26-лар» поемасыны јазмасы үзәриндә дајанмаг олар. Республикамызда В. Мајаковскинин јарадычылығ ирсини өјрәнмәк вә хатирәсини әбәдиләшдирмәк саһәсиндә көрүлән ишләрдән, әсәрлэрини дәфәләрлә Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә едилмәсиндән, орта вә али мәктәбләрдә бөјүк рус шаиринини әсәрлэринини өјрәнилмәсиндән, алимлэримизни дәнә-дәнә Мајаковски јарадычылығына монографијалар, мәғаләләр һәср етмәсиндән, Бақынын 20 нөмрәли мәктәбинә, бир күчәсинә шаирин адынын ысрилмәсиндән, Губа шәһәриндә шаирә аридә гојулмасындан, Бақыда олдуғу јерләрә хатирә лөвһәси вурулмасындан вә с. марағлы сөһбәт ачмағ фајдалыдыр. Мүәллим шаири көрәлэрини хатирәләриндән мүхтәлиф эпизодлар сөјләјиб, фикрини С. Вурғуну вә Р. Рзанын шаир һаггындакы ашағыдакы сөзлэри илэ тамамлаја биләр:

«Дүнја шаирлэри дөјүшә кәлсин,
Һәр сөз дә чөһдәдә гәһрәман
олсун.
Шаирләр ордусу сәф-сәф
дүзүлсүн,
Јолдаш Мајаковски командан
олсун».

Сәмәд ВУРҒУН.

«Бу күн, өлкәмиздә гәһрәман халгымызын коммунизм гуручулугу илә мұвәффәғијјәтлә мәшгул олдугу бир вахтда Мајаковскини өз чәркәмиздә һисс едирик. О өз сөзүнә садиг галараг, бизим «Коммунизм узагларына» «чанлыларып чанлысы кими кәлир».

Рәсул РЗА.

Јени билији мөһкәмләндирәркән јенә дә мұсаһибә үсулуидан истифада етмәк олар. Бу заман суаллар елә гурулмалыдыр ки, шакирдләр мұәллимдән јеничә ешитдикләрини өз сөзләри илә изаһ едә билсинләр. Бурада мұәллим вердији суалларын ардычылығына хусуси фикир вермәлидир. Шакирдләрин доғма Коммунист Партијасына, В. И. Ленине, Советләр Өлкәсинә мәнәббәт, вәтәнини көз бәбәји кими горумаг, Совет Иттифагына чүрбәчүр бөһтанлар јагдыран мұасир империализм инфрәт барәдә јүрүтдүкләри мұһакимәләрини дә мұәјјән системә үзрә олмасына әмәл етмәк лазымдыр.

Әсәрин тәһлили баша чатаркән шакирдләр шуурлу сурәтдә белә бир нәтичәгә кәлмәлидирләр ки, Вәтән анадыр, мұгәддәсдир, әзиндир! Мәнз бу идејаны шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр ки, онлар сонракы дәрсләрдә Муса Чәлилин («Учун, нәғмәләрим!»), кәңч гвардијачыларына («Кәңч гвардија») Вәтән уғрунда чанларыны гурбан вермәләрини маһијјәтини дәрк етсинләр.

Габагчыл мұәллимләр әсәрин тәдрисинә әјрылан сон саатда шакирдләри «Совет паспорту» ше'ри үзрә мұстәғил ишләдирләр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә демәк олар ки, нөвбәти дәрәдә «Совет паспорту» ше'ри үзрә мұстәғил иш апарылмалыдыр. Нәр кәсин өз арзуена көрә ја мұхтәлиф мөвзуларда (мәсәлә: «Ана јурдум, Совет вәтәнини», «Мән совет вәтәндашыјам», «Вәтән мұгәддәсдир», «Вәтән уғрунда», «Мајаковски вә Азәрбајчан», «Империализмә өлүм» вә с.) ишә јазмагы, ја В. Мајаковскинин әсәр-

ләринә иллүстрасијалар чәкмәји, ја да совет вәтәнпәрвәрлијинә һәср едилән кичичик бәдни әсәр, ше'р јазмагы мәсләһәт көрмәк олар. Еһтијач оларса, шакирдләрә әлавә материаллардан истифада етмәк һағында мәсләһәт, мұәјјән бир план да тәклиф етмәк олар.

Тәчрүбә көстәрир ки, әсәрлә әлағәдар совет вәтәнпәрвәрлији мөвзусу үзрә мұстәғил ишләјәркән әввәлчәдән чидди һазырлыг апарылдыгда, үчүнчү саатда шакирдләр чәтилик чәкмирләр. Бу процесдә мұәллим оилара нөзәрәт етмәли вә лазым оларса, мәсләһәтләр вермәлидир, ләкин чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләрәдә јарадычылыга мејл артсын.

Шакирдләрини ишләри мұвафиғ гајдада гијмәтләндирилмәли вә нәтичәси мұзакирә олунамалыдыр. Иллүстрасијалар гијмәтләндириләркән мәктәбин рәсм мұәллими илә мәсләһәтләшмәк олар.

Шакирдләр өз ишләриндә доғма Советләр Өлкәсинә, даһи рәһбәр В. И. Ленине, Коммунист Партијасына мәнәббәтләрини вә бунун сәбәбләрини јаш вә билик сәвијјәләри һәмчиндә тәрәһһүм едә билиләрсә, империализмә кәскин инфрәтләрини әкә етдирмәји бачарыларса, демәли, мұәллим гаршыја гојулан мәгсәдә наһл ола билмишдир.

Даһи шаирин 90 иллији мұнасибәтилә мәктәбләрдә, мәктәбдәнкәнар ушаг мұәсәсәләриндә бир сыра марағлы тәдбирләр кечирилр. Габагчыл мәктәбләрдә бу саһәдә көрүлән ишләр совет поезијасынын баниси В. В. Мајаковски јарадычылығына мәктәбләрини марағыны гат-гат артырмышдыр. Јетишмәкдә олан кәңч нәслин коммунист тәрбијәсиндә, фәал һәјәт мөвгејини формалашмасында В. В. Мајаковскинин әсәрләри түкәнмәз хәзинәдир. Одур ки, белә тәдбирләри ән'әнәгә чевирмәк лазымдыр. Белә ки, нәр ил мәктәбләрдә шаирә һәср олуна әдәби-бәдһи кечә, әсәрләрини охусу онқулју кечирмәк, әсәр-

ләрини ән јахшы охусу үчүн, иллүстрасијалар чәкилмәси мәгсәдилә мұсабиғәләр е'лан етмәк, В. Мајаковскинин әсәрләрини тәрчүмә едән

шаирләрә көрүшләр, олдуғу јерләрә екскурсијалар планлашдырмаг нәр бир әдәбијјат мұәллимини мұгәддәс вәзифәси олмалыдыр.

Методика вә иш тәчрүбәси

СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ ТӘДРИСИНИ БӘЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Вағиф ГУРБАҢОВ

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Сов.ИКП XXVI гурултаји вә Сов.ИКП МК-нын нојаб (1982-чи ил) пленумида гејд олуимушдур ки, јени елми идејаларын тәчрүбәгә тәтбиғи һәмни идејаларын һазырланмасы гәдәр мұһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Бу принципал мүддәә Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләләриндә дә биләваситә аиддир.

Һазырда синтаксисдән систематик курс үзрә «сөз бирләшмәси» бөлмәсини даһа мұкәммәл лингвистик әсаслар үзәриндә гурулмасына вә онун тәдрисини практик истигамәтдә күчләндирилмәсинә чидди еһтијач дујулур.

Лингвистик тәдғигатлардан мә'лум олур ки, сөз бирләшмәләри дил системиндә чох мұһүм јер тутур; дилдә олан бир сыра категоријалар — иһтг һиссәләри вә онларын хусусијјәтләри, һал, кәмијјәт, мәнсу-бијјәт, тә'сирлилик-тә'сирсизлик, мұәјјәнлик вә гејри-мұәјјәнлик, сөзләрини сырасы вә с. сөз бирләшмәләриндә өз әксини тапыр. Ән башлычасы, сөз бирләшмәләри чүмлә илә сых әлағәдардыр; бунлар әслиндә ејни конкрет саһәнини — синтаксисни бири дикәрини тамамлајан ики тәрәғидир (Ј. Сејидов. Мұасир Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри, Маариф, 1966, сәһ. 5).

Сөз бирләшмәләри сөз јарадычылығы үчүн дә потенсәл базадыр. Унутмаг олмаз ки, һәјәт һадисәләри арасындагы ганунајуғунлуғлар мејдана чыхаркән дилдә онларын ифада вәситәси ја сөзләрдән, ја да сөз бирләшмәләриндән ибарәт олур.

Ејни заманда, һәмни ифада вәситәләри өзләри дә дикәр сөз вә сөз бирләшмәләри илә әлағә әсасында јениләрини доғурур. Беләликлә, сөз бирләшмәси чүмләгә тикити материалы кими даһил олараг коммунистасијаја хидмәт едир.

Сөздән фәргли олараг, сөз бирләшмәләри иһтғини гурулмасында даһа фәал иштирак едир, белә ки, һазыр блоklar шәклиндә олдуғундан, онлар, бир нөв, «тикитини» сүрәтләндирир.

Сөз бирләшмәләри лингвистик чәһәздән лексика, морфолокија, сөз јарадычылығы, орфографија, ифадәли оху, иһтонасија вә ән башлычасы, чүмлә синтаксиси илә әлағәли олан дил ваһидидир. Бу лингвистик јахшылыг онун тәдрисинә фәал даһили әлағә аспектиндән јанашмагы тәләб едир.

Бөјүк педагог Ј. А. Коменски јазмышдыр: «Бүтүн мөшғәләләр елә тәшкил олунамалыдыр ки, сонра өјрәдиләнләр һәмнишә ондан габагыларә әсаслансын, ондан сонрагыларла мөһкәмләндирилсин». (Ј. А. Коменски. Сечилмиш педагоғи әсәрләри. Баки, 1961, сәһ. 149).

Бу баһымдан сөз бирләшмәләри тәдриси өзүндән әввәлки лингвистик билик вә бачарылары инкишаф етдирмәклә чүмлә тә'лими үчүн мөһкәм зәмин јаратмалыдыр. Буна јалныз иһтг инкишафы үзрә ишләрини сферасыны кенишләндирмәк јолу илә наһл олмаг мұмкүндүр.

Беләликлә, сөз бирләшмәләри тәдрисиндә иһтг инкишафы башлыча мәгсәд, онун дил һағында ел-

мин дикәр сәһәләри илә әләгәли өйрәдилмәси иһә һәмни мәгсәдә хидмәт едән ниммәгсәдләр олмалыдыр. Бу ниммәгсәдләре чатмаг үчүн сөз бирләшмәләри тәдриснә хоһишләк типләрини лингвистик әсәсләри үзәриндә гурулмалыдыр; чүнки һәмни типләрини лингвистик хүсусијјәтләрини мејдана чыхарылмасы онун тәдриснә үчүн мәгсәдәујгун методларын сечилмәсинә дә истигамәт верир.

Тәдгигатлар көстәрир ки, сөз бирләшмәләри синтаксисни мүстәгил, чүмлә илә бәрәбәрһүгүгү ваһиди олдуғундан ону да (дикәр дил паһидләри кими) кениш планда өйрәтмәк ләзимдыр.

Хоһишләклик принципинә көрә сөз бирләшмәләрини, программа ујгун олараг, исми, фе'ли нөвләри әсәс көтүрүлмәли, ләкин исми бирләшмәләр I нөв, II нөв вә III нөв исми бирләшмәләр ады алтында өйрәдилмәлидир. Нәзәрә алмаг ләзимдыр ки, јени програмларын тәтбиғи заманы сөз бирләшмәләрини башга адларла (мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасына ујгун олараг) верилмәси, I нөвүн аз практик әһәмијјәтли һесаб олунмасы фикри лингвистик вә дидактик чәһәтдән өзүнү доғрултмады. Експериментләр көстәрди ки, I нөв исми бирләшмәләрсиз верилән тәснифатын елми әсәси јохдур. Белә ки, һәмни нөв бирләшмәләр һәм нитгдә чоһ ишләкдир, һәм дә онун компонентләри арасында тәјинедичилик хүсусијјәти дикәр нөвләре һисбәтән даһа чоһдур. һәм бунлар сөз јарадычылыгында даһа чоһ иштирак едир, һәм дә шакирдләрин дәркетмә габилијјәтләринә тамамилә ујгундур.

Тәсадуғи дејил ки, VII—VIII синифләр үчүн јенидән јазылмыш «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә (мүәллифләри академик М. Ширәлијев, проф. М. һүсејизадә вә доцент Г. Казымовдур) бу мүддәалар нәзәрә алынмышдыр.

Исми бирләшмәләрини I нөвү илә әләгәдар бәзи мәсәләләр, мәсәлән, I нөвүн тәрәфини II вә III нөвүн тәрифләриндән фәргли олмасы, I

нөвүн чүмлә үзвү вәзифәсиндә иккили хүсусијјәти мүбаһисәли көрүнә биләр. Нәзәрә алмаг ләзимдыр ки, һәр үч нөвдән олан бирләшмәни исми бирләшмә кими шәртләндирән онларын тәрәфләрини һәңсы һалда олмасы дејил, мөһз апарычы компонентни—иккинчи тәрәфини исмилә ифадә олунмасыдыр. Башга сөзлә, биринчи тәрәфини иккинчи тәрәфи мүхтәлиф чәһәтләрдән изаһ етмәси, тәјин етмәси һәмни бирләшмәләрини грамматик-семантик маһијјәтини тәшкил едир. Гејд етмәк ләзимдыр ки, түркологија елминдә бу мәсәлә артыг чоһдан өз һәлһини тапмышдыр. (Азәрбајчан дилчилијиндә сөз бирләшмәләрини ән јакшы тәдгигатчылары проф. М. һүсејизадә вә проф. Ј. Сејидовун да фикирләри беләдир).

I нөв исми бирләшмәләрини синтактик функцијасына тәдгигатларда тохунулмушдур. Бу нөвдән олан исми бирләшмәләрини хоһишләк типләри чүмләнни структурунда тутдуғу јердән асылы олараг, синтактик бүтөвлүк тәшкил етмәклә дә, тәрәфләре парчаланмагла да ишләнир. Бу, һәмни нөвүн чүмләнни структурунда тутдуғу јердән вә чүмләнни һансы аспектдән тәһлил олунмасындан асылыдыр.

Исми бирләшмәләрини һәр үч нөвүнүн гаршылыгы әләгә вә мүнәсибәтдә өйрәдилмәси әсәсиндә тәтбиғ олунан метод вә пријомлар, рус методистләриндән В. П. Озерскајанын гејд етдији кими, шакирдләрини јарадычылыг габилијјәтләрини иккишаф етдирилмәси, фикри фәаллыларынын артырылмасы, шифаһи вә јазылы нитгләрини тәкмилләшдирилмәси вәзифәләри илә мүәјјәнләшир (В. П. Озерскаја. Изученије морфологии на синтаксическој основе, IV класс, М., «Прогресс», 1978, сәл. 3).

Ашағыда верилмиш тәрчүби нүмунәләрдә бура гәдәр дејилән принципал чәһәтләр нәзәрә алынмышдыр.

I. Дәрсини һазырлыг мәрһәләси.
«Сөз бирләшмәләри» бөлмәсини тәдрисини биринчи саатында әсәс

иш «сөз бирләшмәләри вә чүмлә синтаксисни әсәс ваһиди кими, сөз бирләшмәсини сөз вә чүмләдән фәргли, сөз бирләшмәләрини нөвләри вә типләри» мөвзулары үзәриндә гурулур. Әввәлчә сөз бирләшмәләринә даир шакирдләрини IV—V вә VI синифләрдә газандығы билек вә бачарыгларын совијјәси мүәјјәнләшдирилир. Бу мәгсәдлә дә мөзәмунча синтактик категоријаларла морфоложи категоријаларын гаршылыгы вәһдәтинә әсәсләнән суал вә тапшырыглардан истифадә олунур. Мәсәлән:

1) Сөз бирләшмәсини сөзлә окшар чәһәтләрини нечә баша дүшүрсүнүз? 2) Сөз бирләшмәсини сөздән фәргли нүмунәләрдә көстәрини. 3) Јијәлик вә тәһирлик һал нечә чүр олур? 4) Сифәт, сәј вә зәр-

Әсәс тәрәфин ифадә вәснәсинә көрә сөз бирләшмәләрини нөвләри

Исми бирләшмәләр	Фе'ли бирләшмәләр
Көзәл дијар докәзәчу гадын ковхозун мадарлары чијид сәпини «Ваки» сојудучусу Москва ашамлары әлләри мааутлу ширин үзүм	коммунизм гурмаг БАМ-да чалырмаг јашылыгы сорумаг сәпини башлананда јер шумланаркә торпаг күбрәләндикчә ишләмәкдән јорулмајан вахтында көлмиш
Чәдвәл үзәриндә шакирдләрини фәал мүшаһидәсини тәшкил етмәклә чалырмаг ләзимдыр ки, шакирдләр нөвләре көрә бу бөлкүнүн елми әсәсләрына мүстәгил шәкилдә јијәләниш олсунлар. Бунун үчүн онларын мә'лум билијиндән истифадә јолу илә чәдвәл үзәре ашағыда кими мүсаһибә кечирмәк мүмкүндүр:	ләри фе'ллә ифадә олунмушдур. М. — Дүздүр, елә иһә һәр сүтундакы бирләшмәләри үмуми шәкилдә нечә адландырмаг олар? Ш. — Әкәр сөз бирләшмәләрини әсәс тәрәфләрини ифадә вәснәсинә көрә адландыреаг, онда биринчи сүтундакылары исми бирләшмәләр, иккинчи сүтундакылары фе'ли бирләшмәләр һесаб етмәлијик. Шакирдләрдән нәзәрдә тутулмуш чаваблар алындыгдан сонра нөвләр јазылмыш һиссәнин үстү ачылыр вә ашағыдакы кими иш апарылар: 1) һәр нөвә анд даһа јени нүмунәләр көстөрмәк (јазылы шәкилдә); 2) табе тәрәфләрини исми һансы һалында олдуғуну сорушмаг (шифаһи шәкилдә); 3) исми бирләшмәләре фе'лләр артырыб сөз бирләшмәләри дүзәлтмәк (јазылы шәкилдә); 4) фе'ли бирләшмәләрини әсәсин-
М. — Чәдвәлдәки сөз бирләшмәләрини әсәс тәрәфләри һансылардыр?	
Ш. — Сөз бирләшмәләрини иккинчи тәрәфләри әсәс тәрәф һесаб олунур.	
М. — Доғрудур, бәс онлар, јә'ни әсәс тәрәфләр һансы нитг һиссәләри илә ифадә олунмушдур?	
Ш. — Биринчи сүтундакы бирләшмәләрини әсәс тәрәфләри исми, иккинчи сүтундакылары әсәс тәрәф-	

да јени исми бирләшмәләр дүзәлт-мәк (шифаһи шәкилдә).

Чәдвәл үзрә апарылан бу ишләр-дән һәр бирини нәтичәсини јекун-лашдырмағы ән фәал шакирдләрә тапшырмаг олар.

Тәчрүбә көстәрир ки, һәмни чәд-вәл үзрә иш процесиндә фәиләрара-сы әлагәдән дә истифадә етмәк мэг-сәдәүгүндур. Шакирдләрән тәләб едилир ки, онлар һәр ики нөвдән олан сөз бирләшмәләринә анд нү-

что?
стрент коммунизм
где?
трудитея на БМ-е

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилинин исми бирләшмәләри чох зәнкин типләрә маликдир. Бу нла-рын ичәрисиндә тәрәфләриндән би-ринчиси икинчиси илә тә'јинедичи-лик мүнәсибәтиндә олан бирләш-мәләр (ағыллы гоча, даһи рәһбәр, Ленин комсомолу, коммунизм чә-мијјәти, республиканын зәһмәт-кешләри, Бақынын гонаглары вә с.) чох марағлы үслуби хусусијјәтләрә маликдир. Һәмни хусусијјәтләрин ашыланмасы практик планда һәјата кечирилдијиндән, мүәллимдән методик усталығла јанашы, лингвистик һәссаслығ да тәләб едир. Бу ики чә-һәти өзүндә бирләшдирән мүәллим, һеч шүбһәсиз, исми бирләшмәләрин тәдрисиндә практик истигамәтә да-һа чох јер верәчәк.

шәкилләрин
адамларын
күчәләрин
үзүмүн
алманын
ушағларын
гардашын
бачыларын

III. Мүсәһибә

М. — Ушағлар, сизин фикриниз-чә, бу бирләшмәләр һансы нөв ис-ми бирләшмәләрдир?

Ш. — Бу бирләшмәләр III нөв ис-ми бирләшмәләрдир.

мүнәләри рус дилиндә ишләтснләр. Бу пријомдан истифадә нәтичәсиндә шакирдләр өјрәтирләр ки, Азәрбај-чан дилиндәки сөз бирләшмәләри үчүн икинчи тәрәф һәмнишә әсас тәрәфдирсә, рус дили фе'ли бирләш-мәләри үчүн биринчи тәрәф әсас-дыр.

Буну әјани сурәтдә мүшаһидә ет-мәк үчүн чәдвәлдән ики сөз бир-ләшмәси сечилиб лөвһәдә јазылыр вә мүгајисә апарылыр:

нә?
коммунизм гурмаг
һарада?
БМ-да чалышмаг

III нөв исми бирләшмә типләри-нин лингвистик хусусијјәтләри ол-дуғча марағлыдыр. Бу барәдә сөһ-бәт кедәркән онун дәрсликдә көстә-рилән хусусијјәтләри илә јанашы, даһа бир хусусијјәтинә дә шакирд-ләрин диггәтини чәлб етмәк прак-тик үслубијјат бахымындан марағ-лы вә фәјдалыдыр. Бу, шәкилләрин көзәли, адамларын хејирхаһы, күчә-ләрин тәмизи... кими «исим» + «си-фәт» типли сөз бирләшмәләрини көзәл шәкилләр, хејирхаһ адамлар, тәмиз күчәләр кими «сифәт» + «исим» типли сөз бирләшмәләрини эквивалент ола билмәси илә әләгә-дардыр. Бу марағлы конструктор-ларын бир-биринә чеврилмәсини мүшаһидә, мүгајисә, мүсәһибә јолу илә өјрәтмәк олар. Нүмунәләр:

көзәли
хејирхаһы
тәмизи
гарасы
ширини
гочағы
бөјүү
ортанчылы

М. — Бәс булары II нөв исми бирләшмәләр кими ишләдә билә-рикми?

Ш. — Хејр, белә һалларда бири-чи тәрәфләр II нөв исми бирләшмә-ләр кими ишләпә билмир.

М. — Һәмни бирләшмәләри баш-га чүр ифадә едә биләрикми?

Ш. — Көзәл шәкилләр, гара үзүм, тәмиз күчә, ширин әнчир...

М. — Бунула сиз һансы нәтичәјә көлә биләрсиниз?

Ш. — Демәли, бир сыра «исим + сифәт» типли III нөв исми бирләш-мәләр II нөв исми бирләшмә кими ишләпә билмәдији һалда, I нөв исми бирләшмәләр кими ишләпә билир.

Тәчрүбә көстәрир ки, «сөз бирләш-мәләри» мөвзусуну тәдрисиндә лингвистик вә дидактик амилләрин гаршылығлы вәһдәти принципчә әсасланмағ хусусилә вачибдир. Бу мэгсәдлә шакирдләрин мүстәғил ишини тәшкил едәркән онлара елә сөзләр әсасында сөз бирләшмәләри гурмаг тапшырылыр ки, һәмни нү-мунәләрини үмүмтәһсил вә тәрбијјәви тәһлилдиндән чыхарылан нәтичәләр шакирдләр үчүн јени вә марағлы олсун. VII—VIII синифләр үчүн мөвчуд «Азәрбајчан дили» дәрсли-јиндәки чалышма нүмунәләрини бу бахымдан мэгсәдәүјүн һесаб етмәк олмур. Белә ки, дәрслијин сөз бир-ләшмәләри мөвзусу илә бағлы ча-лышмалары ичәрисиндә тәјјарәдән тулланмағ, топ-топ ојнамағ, 20 кг. памбығ, ат гујруғу типли нүмунә-ләр верилир ки, буларын семантик дәјәри VII синиф шакирдләрини сәвијјәсинә көрә чох бәситдир.

Габағчыл мүәллимләр һәмни ча-лышмалара һағлы «дүзәлишләр» верир, өз тәчрүбәләриндә семантик чәһәтдән дәјәрли сөз бирләшмәләри типләри сечмәјә башлыча диггәт је-тирирләр.

Мә'лум олдуғу кими, шакирдләр II нөв исми бирләшмәләрә өзләрин-дән нүмунәләр сөјләмәји бачарыр-лар. Лакин онлар һәмни типдән олан бирләшмәләрин тәрәфләрини тәһлил едәдә чох вахт сәһвләрә јол верир, бирләшмәнин табә тәрә-фини адлығ һалда һесаб едирләр. Одур ки, һәмни типдән олан сөз бирләшмәләри үзәриндә иштг ики-шафы аспектиндә зәрури бачарыг-лар ашыланмасына тәбии ештијач мејдана чыхыр. Белә һалларда мү-әллим ики вариантда верилмиш чалышма нүмунәсиндән һәр бирини

тәтбиг етмәклә һәмни сәһвин гар-шысыны ала биләр; ејни заманда совет, партија, Вәтән вә с. кими сөз-ләрин бирләшмәдә ифадә етдији се-мантик мә'налары шакирдләрин нә-зәринә чатдыра биләр.

1. Совет сөзүнә мүнәфиғ сөзләр әлә-вә едиб бирләшмәләр дүзәлдин; бирләш-мәдә һәмни сөзүн һансы һалда олдуғу-ну сөјләјин. Гурдугунуз бирләшмәлә-рин јазылышындакы фәргли чәһәтләри данышың.

2. Верилән сөз бирләшмәләрини әв-вәлчә морфоложи тәһлил един. сонра буларын һәр бирини семантик мә'на-сына көрә ајдынлашдырын:
совет ушағлары, совет милиси, совет халғы, совет өлкәси, Совет һөкүмәти, совет мәктәби, Совет Иттифағы Комму-нист Партијасы, совет сәләјән, совет торпағы...

Демәли, елә дидактик материал-лар һазырланмалыдыр ки, булар шакирдләрин елми тәфәккүрүнә ги-да вермәклә бәрәбәр, онларда марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнү формалашдырмағда әһмијјәтли ол-сун, беләликлә, тә'лимни һәјатла, коммунизм гуручулуғуну актуал мәсәләләри илә әләгәләндирилмәси принципинә әсасланмағы тәмнин ет-син.

IV. Умумиләшдирмә.
«Сөз бирләшмәләри» бәһси үзрә үмумиләшдирмәләрин апарылма-сында јухарыда гејд етдијимиз лингвистик-дидактик принципләри әсас тутмағла һазырладағымыз ашағыдакы чалышма нүмунәләрин-дән истифадә етмәк јахшы нәтичә верир.

Карточка 1.

Ч а л ы ш м а 1. Сов.ИКП XXVI гурулатәји бирләшмәсини чүмләләр-дә ишләдиб јазын, сонра сөз бир-ләшмәләрини алтындан хәтт чә-киң.

Ч а л ы ш м а 2. «Колхозда ишлә-мәк һамымызын ән көзәл арзу-судур» чүмләсиндәки сөз бирләш-мәләрини нөвүнү вә типини көс-тәрин.

Карточка 2.

Ч а л ы ш м а 1. Сијаси фәаллығ-мызын артырылмасы сөз бирләш-мәсини тәркибинә көрә нечә тәһ-лил едирсиниз?

Чалышма 2. Тәһсил һүгүгү бирләшмәсини чүмләдә ишләдиб язын.

Карточка 3.

Чалышма 1. Гурултајын материаллары бирләшмәсиниң әввалина, ортасына вә ахырына мәна вә формача ујғун сөзләр артырмагла оу кенишләндириш.

Чалышма 2. Артырдыгыныз сөзләрниң аид олдуғу сөзлә синтактик әлағә типини сөйләјин.

Карточка 4.

Чалышма 1. С. Вурғунун мәшһур «Партијамыздыр» шеһриниң биринчи бәндиһи хатырлајыб дәфтеринизә јазын. Орадакы сөз бирләшмәләри типләриниң үслуби хүсусијјәтләрини изаһ едиң.

Чалышма 2. Совет сөзүнә икинчи тәрәф әлава етмәклә, бирләшмәләр гуруб јазын. Һәмниң нүмунәләрин орфографиясыны данышын.

ЈУХАРЫ СИНИФ ШАКИРДЛӘРИНӘ ӘДӘБИ ТӘНГИД ГАБИЛИЈЈӘТИНИҢ АШЫЛАНМАСЫ ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Тејмур РЗАЈЕВ

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси, педагожи емләр намизәди

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, јухары синиф шакирдләринә бәдһи әсәрләрин өјрәдилмәси просесиндә мүстәғи әдәби тәнгид габилијјәти ашыланмадыр. Апарылан тәдигатлара истинадән биз белә гәнаәтә кәлмишик ки, бәдһи әсәрин тәһлилиндә әсас вә апарычы компонентләрдән бири шакирдләрә бәдһи јарадычылыг методлары һаггында ајдын билликләрин верилмәсидир.

Биз јухары синиф шакирдләринә әдәби тәнгид габилијјәти ашыланмасы имканларыны мүәјјән етмәк мәг-

Карточка 5.

Чалышма 1. С. Вурғунун мәшһур «Партијамыздыр» шеһриндән «ингилаб гүдрәтли, күнәш һәвәсли, һәгигәт бајрағлы, инсан нәфәсли...» мисрасы илә башлајан бәдһи сөз бирләшмәләри типләрини мүәјјәнләшдириң вә шаһриниң һәмни типли бирләшмәләрдән илә мәгсәдлә истифадә етдијини әсасландырмаға чалышын.

Чалышма 2. Азәрбајчан коммунизм гуручулуғунда инамла ирәлиләјир чүмләсиндәки сөз бирләшмәләрини сечин. Сонра чүмләниң үзвләринә көрә тәһлил едиб, сөз бирләшмәләриниң чүмлә үзвү вәзифәси һаггында данышын.

Карточка 6.

Чалышма 1. «Республикам» сөзүнә табе тәрәфләр артырыб јазын, сонра буңлардан чүмләләр гуруң.

Чалышма 2. Ана, Вәтән, Партија сөзләринә мувафиг тәрәфләр артырмагла исми вә феһли сөз бирләшмәләри сөйләјин.

сәди илә экспериментләр апармышы. Нәтичәләр көстәрир ки, шакирдләр өјрәндикләри бәдһи нүмунәләри јарадычылыг методу бахымындан арзу олунан сәвијјәдә тәһлил едә билмирләр. Хүсусилә «маарифчи реализм» вә «тәнгиди реализм» терминләриниң шәһни, һәмни бәдһи јарадычылыг методларыны маһијјәти илә әлағәдар муһакимәләр шакирдләрин тәнгиди реализмин әсас хүсусијјәтләрини дәриндән гавраја билмәдикләрини көстәрир.

Романтизм бәдһи јарадычылыг

методунун Азәрбајчан әдәбијјатындакы мөвгәји вә онун специфик хүсусијјәтләри илә әлағәдар олан шакирд чаваблары да мәғбул сајыла билмәз. Хүсусилә, даһи Низами, Нәсим и вә Фүзулиниң ады илә бағлы олан классик романтизм вә һади, Чавид кими сәнәткарларың јарадычылыгы илә тәмсил олунан XX әсрин мүтәрәғги романтизминиң характеризә едилмәсиндә шакирдләрин даһа чидди чәтиһлик чәдикләри мүшаһидә едилир.

Шакирдләрин социализм реализми һаггындакы тәсәввүрләри инсәбәтән гәнаәтбәхшидир. Лакин X синиф шакирдләри социализм реализминин ајрылмаз тәркиб һиссәси олан ингилаби романтиканың маһијјәтинә лазым олдуғу кими нүфүз едә билмирләр. Әксәр шакирдләр «ингилаби романтика» мәфһумуну «романтизм чәрәјаны» илә ејниләшдирмәјә тәшәббүс көстәрирләр.

Апарылан мушаһидә вә мүсаһибәләр белә бир јекдил гәнаәтә кәлмәјә әсас верир ки, јухары синиф шакирдләринә мүстәғил әдәби тәнгид габилијјәтинин ашыланмасы иһинә систем һалында мәһз IX синифдән башламағ фәјдалы вә мәгсәдәујғун ола биләр. Биздә белә бир гәнаәтин һасил олмасына әсас верән мүһүм амилләрдән бири сон дөврләриң филологи тәдигатларында бәдһи јарадычылыг методу—әдәби чәрәјан типолокијясының мүәјјән едилмәсинә верилән тәләбләрлә дә әлағәдардыр. Белә ки, шакирдләрдә Низами, Нәсими, Фүзули јарадычылыгы үчүн сәчијјәви олан классик Шәрг романтизминин вә Вағиф јарадычылыгы илә бүнөврәси гојулан Азәрбајчан милли реализминин (VIII синиф) әсас хүсусијјәтләри һаггында ајдын елми билликләрини формалашдырмасы, һәмни сәнәткарларың јарадычылыг иһиниң мәһз М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабир кими реализм әһәләриниң өз јарадычылығларында там долғунлуғу вә јеткилији илә әкс етдириң сәнәткарларың бәдһи јарадычылыг методу қәдә әлағәләндирилмәси вә муҗајисә едилмәси јолу илә мүмкүндүр.

Јухары синиф шакирдләринә мүстәғил әдәби тәнгид габилијјәти ашыламағы гаршысына мәгсәд гојан мүәллим әдәби тәнгидә аид классик мәнбәләрлә јанашы, мүасир Азәрбајчан әдәбијјәтшүнаслығы вә әдәби тәнгидинә даир мәнбәләри дә чидди мүталәә етмәли, онлардан шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун оларағ дәрә просесиндә јарадычылыгла фәјдаланмалыдыр. Һәмни мәнбәләр сырасында биз филологи емләр доктору Ј. Гарајевин республика дөвләт мукафатына лајиг көрүлмүш «Азәрбајчан реализминин мәрһәләләри» (Бақы, Елм, 1980) монографиясы үзәриндә хүсуси дајанмағы лазым билirik.

Биз јухары синиф шакирдләринә мүстәғил әдәби тәнгид габилијјәти ашыланмасының тәчрүби јолларыны мүәјјән етмәк мәгсәдилә IX-X синифләрдә өјрәдичи экспериментләр апармышыг. Бу сәһәдә апарылан экспериментләриң јүксәк эффект вермиш ашағыдакы эпизодлары һаггында да бәһс етмәк лазымдыр.

IX синифдә М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығының өјрәдилмәси просесиндә Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин иһкишафы перспективләри һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јарадилмасы үчүн ашағыдакы истигамәтдә иш апарылмасы сәмәрәли нәтичәләр вермишдир.

Бу иш үч ардычыл мәрһәләдә апарылыр:

1) Сәнәтканың драматуркијясы вә хүсусилә «Һачы Гара» комедијясының өјрәдилмәси просесиндә;

2) «Алданмыш кәвакиб» повестиниң тәһлили просесиндә;

3) М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығ јолу һаггында биликләрини системә салыныб мөһкәмләндирилмәси просесиндә.

Һәмни мәрһәләләрдә көрүлән методик иһни мәзмунуну бурада конкретликлә әкс етдирмәјә чалышачағыг.

Биринчи мәрһәлә. Мүәллим көстәрир ки, М. Ф. Ахундовун драматуркијясында өз тәчәссүмүнү тапан реализм классик Азәрбајчан

эдәбијатында һәлә бир әср әввәл тәмәли гојулмуш илкин реализмин јени тарихи шәраитдә давамь вә жүкәк инкишаф мәрһәләси иди. О, 1850—1857-чи илләрдә јаздыгы алты комедијасы вә «Алданмыш кәвакиб» повести илә Азәрбајчан әдәбијатыны јени, јеткин бир мәрһәләјә дахил етмишидир. М. Ф. Ахундов һәмни әсәрләри илә А. А. Бақыханов, Мирзә Шәфи Вәзех вә Г. Б. Закир тәрәфиндән илк тәмәл дашлары гојулан, лакин һәлә сөзүн һәгиги мәнәсида сәсиал-әхлағи манифест кими сәсләнмәјән јени маарифчи-реалист әдәбијатын јарадычысы вә мисәләз тәблиғатчысы олмушдур. М. Ф. Ахундов өз комедијалары илә Азәрбајчан милли драматургијасынын мөһкәм бүһәрә дашларыны гојмагла јанашы, рус вә Гәрби Авропа драматургијасынын мүтәрәгги әһәләриндән Азәрбајчан милли зәмининә сәдагәт руһунда, жүкәк јарадычылыгы вә орижиналлыгыла истифадә етмишидир. М. Ф. Ахундов милли драматургијанын баниси олмагла јанашы, Азәрбајчанда вә үмумән јахын шәргдә милли-реалист театрын да инкишафы үчүн ишыгы бир јол ачышдыр.

М. Ф. Ахундов комедијаларында ики идеја гүтбү—мүтәрәггиликлә мүртәчелик, јахуд ифша едәнләрлә ифша олуналар гүтбү гаршы-гаршыја дурур. Бу гаршы-гаршыја дурма ајры-ајры шәхсләрин фәрди психоложијасыны, дүнјакөрүшүнү сәчијәләндирмәјә дејил, сәсиал һәјатын—феодал-патриархал дүнјасынын рәзаләт вә јарамазлыгыларынын ифшасына хидмәт едирди.

М. Ф. Ахундовун драматургијасында ифша һәдәфләри олан мүртәчә адәт-әһәләләр, әталәт вә иаданлыгы, јарамаз гајда-ғануналарын көкүндән гәзылыб атылмасы үчүн ичтиман-сијаси ингилаб тәләб олунардур. Инсанын инсан тәрәфиндән һәр чүр истисмарына әсаеләнән ичтиман гурулушун мәнв едилмәси тәләб олунардур. М. Ф. Ахундовун драматуржи концепсијасы исе бу тәләбләри әкс етдирмәдијиндән, ол маһијә-

тинә көрә маарифчи реализм мөвгәјиндә дурурдур.

М. Ф. Ахундов комедијаларында өзүнә мүәсир сәсиал һәјәт тәрзинин јарамазлыгыларыны бөјүк сәнәткар гүдрәти илә бәдни үмумиләшдирмә сүзкәчиндән кечирмәјә мүвәффәг олмушдур. Лакин М. Ф. Ахундов ичтиман инкишафын сәвијәсинә ујғун олараг мөвчуд вәзијәтдән гуртулмаг јолуну ичтиман ингилабда, истисмарчы гурулушун деврилмәсиндә дејил, ағлын, шүрун тоқамүлүндә, чәмијјәтин маарифләнмәсиндә вә һәһәјәт, сон һәддә, мүәјјән ислаһатларда көрүрдү. Мәнв бу хусусијәтләр М. Ф. Ахундов драматургијасынын бәдни јарадычылыгы методуну маарифчи-реалист маһијәтини мүәјјән едир.

М. Ф. Ахундов драматургијасынын зирвәси олан «Һачы Гара» комедијасынын өјрәдилмәсинин јекуллашдырылдыгы мәрһәләдә апарылан бу иш кениш мүәсаһибә илә јекуллашдырылдыр. Мүәсаһибә процесиндә мүәллим буна наил олмага чалышыр ки, шакирдләр өтән дәреләрдә сәнәткарларын драматургија јарадычылыгы һаггында алдыгылары билкләри бир гәдәр дә дәринләшдирсинләр, сәнәткарын драматургијасынын әдәби дәрјини вә һәһәјәт, сәнәткарын драматуржи концепсијасында мөвчуд олан бәзи мәнвудларын сәбәбинн объектив мүәјјәнләшдирә билсинләр.

Мүәсаһибә процесиндә ашағыдакы мәнвунда суаллардан истифадә едиллир:

Һансы хусусијәтләринә көрә «Һачы Гара» комедијасы М. Ф. Ахундов драматургијасынын зирвәси һесаб едиллир?

Комедијанын идејасыны ифадә едиллир.

М. Ф. Ахундов драматургијасынын сәнәткарлыгы хусусијәтләринин конкретликлә шәрһ едиллир.

Сизчә, үмумән М. Ф. Ахундов драматургијасында мәнвуд чәһәтләр вардырмы? Һәмни мәнвуд чәһәтләри шәрһ етмәјә чалышың.

М. Ф. Ахундовун драматургија јарадычылыгы илә Азәрбајчан әдә-

бијатына кәтирдийи јенилији изәһ едиллир.

Апарылан мүәсаһибә процесиндә шакирдләр М. Ф. Ахундовун драматургијасы һаггында ашағыдакы мәнвунда билк алырлар.

«Һачы Гара» М. Ф. Ахундов драматургијасынын зирвәсини тәшкил едир.

Драматургун әввәлки комедијаларында әсасы гојулмуш феодал-патриархал һәјәт тәрзинин вә сәсиал-ингисәди мүәсаһибәләрдәки зиддијәтләрин ифшасы проблемни «Һачы Гара» комедијасында даһа долғун бәдни һәлләни тапыр. Белә ки, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарына, пул, вар-дөвләт үчүн инсанын шәхсијәт вә ләјәгәтини алчалдылмасына, һалал зәһмәтә, сәдә әмәјә хор бахылмасына кениш инкәлар ачан феодал-патриархал һәјәт тәрзинин ифшасы бу комедијада хәсилик проблемни әтрафында үмумиләшдирилмишидир. Драматург һачы Гара образыны жүкәк сәнәткарлыгыла үмумиләшдирмиш, хәсилийн доғура билчәји бүтүн хусусијәтләри—јаланчылыгы, инкүзлүлүк, горхағлыгы кими мәнви мәнәви кејфијәтләри онун синасында чәмләшдирмишидир.

Комедијада түфәјли һәјәт сүрән тәбәгәнин нүмәјәндәси кими тәғдим едилән һәјәт бөј сүрәти дә типик образ сәвијәсинә галдырылмышдыр. Драматургун әввәлки комедијаларында јарадылмыш гадын образларынын давамь — Соһа ханым вә Түкәз образлары о дөвр Азәрбајчан гадынларынын һәјәт тәрзини, мәнәви чәтилик вә мәнвудларын әкс етдирмәклә јанашы, һәјәт вә әилә мүәсаһибәләринә ағылла, тәдбирлә мүдахилә едә билмәләри илә дә фәргләнирләр.

Әсәрдә јарадылмыш Мкртыч вә Аракел сурәтләри вәситәсилә кәдилләрини ағыр вәзијәти һаггында тәсәввүр јарадылмагла јанашы, ермәни вә Азәрбајчан јохсулары арасындакы достлуг мүәсаһибәләри дә әкс едилмишидир.

Сәнәткарлыгы мәсәләләри бахымындан «Һачы Гара» камил сәнәт әсәридир. Тәсәдүфи дејил ки, әдәби

тәғидчиләр һачы Гара образыны бүтүн дүнјада шәһрәтләниш класик хәсиә образлары илә—Шекспирин Шейлок, Молјерин Гарпагон, Гоголун Плушкин, Пушкинни хәсиә чәнкавәр вә башга биткин образларла мүғәјисә едир вә орижинал бир образ кими сәчијәләндирирләр.

Шакирдләрә ајдын олур ки, ајры ајры проблемләрин һәлләндә вә образларын характериндә тәзәһүр едән мәнвудлуг М. Ф. Ахундовун јашајыб-јаратдыгы дөврлә, чаризм сијасәтинин һакимлији илә әлағәдәр иди. Бөјүк реалист М. Ф. Ахундов фикирләрини ачыг ифадә етмәкдән еһтијәт едирди. Хусусилә јухары тәбәгә нүмәјәндәләринин ачыг-сачыг ифша едилмәсиндә драматург чидди чәтиликләр гаршысында галырды.

Иккинчи мәрһәлә. М. Ф. Ахундовун бәдни јарадычылыгы методу һаггында шакирдләрдә әдәби тәғид габилитәти ашыланмасы иш сәнәткарын «Алданмыш кәвакиб» повестинин өјрәдилмәси процесиндә давам вә инкишаф етдирилир.

Повестини тәһлили процесиндә шакирдләрә ајдынлашдырылыр ки, әкәр драматургија јарадычылыгында сәнәткар бүтүн һадисә вә әһваллары Азәрбајчан мүнтиндән көтүрүр вә буна ујғун олараг әсаеләнән милли зәминлә бағлы олан бәлалары ифша едирсә, «Алданмыш кәвакиб» повестиндә бу объект даһа кениш, даһа әһәләлидир. Бу әсәрлә Иранын мәнһур шаһларындан олан биринчи шаһ Аббасын һакимлијәти дөврүндә баш верән һадисәләр фонунда бүтүнлүкдә Шәрг әләми үчүн характерик олан мүтләгијәт, зоракылыгы, шәхси мәнфәәтпәрәстлик, мөвһумат вә чәһаләт кими чәмијјәтин инкишафына әнкәл төрәдән бәлә вә јарамазлыгылар кәскини вә өлдүрүчү сатира илә ифша едилмишидир.

Маарифчи-реалист М. Ф. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» повестиндә бир гәдәр дә ирәли кәдәрәк демократик идејаларын тәблиғинә тәшәббүс көстәрмишидир. Мәнв М. Ф. Ахундовун адынын тәғиди ре-

ализм әдәби мәктәбинин нүмајәндәләри сырасында чәкилмәсинә әсас верән амилләрдән бири, бәднин вә фәлсәфи јарадычылығында ичтиман гурулушун чүрүклүјүнү көстәрмәси вә онун демократик әсаслар үзәриндә гурулмасы идејасыны тәлгин етмәси илә әлагәдардыр.

«Алданмыш кәвакиб» повестинин мөвзусу тарихи һадисәләрдән көтүрүлмүш олса да, бу һадисәләрин бәднин һәлли мүасирдир вә сәнәткарын дунјакөрүшүнү ичтиман һадисәләрә мүнәсибәтинин нәтичәсидир.

Үчүнчү мәрһәлә. М. Ф. Ахундовун бәднин јарадычылыг методунун әсас хүсусијәтләри һаггында шакирдләрин биллик дәирәсинин кенишләндирилмәсиндә сәнәткарын нәзәри көрүшләринә истинад едилмәси зәрури әһәмијәтә маликдир. Бу истигамәтдә верилән билликләрдән әсас мәгсәд, бир тәрәфдән М. Ф. Ахундовун өзүнәмәхсус бәднин јарадычылыг методунун спесифик хүсусијәтләринин мүәјјән едилмәси, диқәр тәрәфдән классик Азәрбајчан поезијасынын бәднин јарадычылыг хүсусијәтләри һаггында билликләрин дәрилләшдирилмәси олмалыдыр. Нәһајәт, үчүнчү мәгсәд илә М. Ф. Ахундовун реалист әһәмәләринин Азәрбајчан әдәбијәтиндә һансы истигамәтдә давам етдирилмәсинин мүәјјән едилмәси олмалыдыр.

Бу мәрһәләдә шакирдләрә изаһ едилди ки, М. Ф. Ахундов бәднин јарадычылығын нәзәри мәсәләләринин һәллиндә дөврүнү ән бөјүк әдәбијәт нәзәријәчиси кими чыхыш едир. О, сәнәт әсәринин бәднин долгунлуға малик олмасына хүсуси әһәмијәт верир вә бу чәһәтин бүтүн әдәби жанрларда тәчәссүмүнү вачиб вә зәрури һесаб едирди. М. Ф. Ахундов өз бәднин јарадычылығында бүтүнлүклә риајәт етдији реализм принципләринин нәзәри чәһәтдән тәһлил едир, һәр шәјдән әввәл, әдәби јарадычылыгдә реализм вә бәднинлик, мәзмуила форманын вәйләти вә бу кими ән вачиб мәсәләләри дәрин елмиликлә үмумиләшдирди.

М. Ф. Ахундовун нәзәри көрүшлә-

ри һаггында шакирдләрә мә'лумат верәркән ону бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белинский (1811-1848) илә мүгајисә етмәк тә'лим ишинә фәјдалы тә'сир көстәрди. Бу јолла мүәллим шакирдләрдә белә бир биткии тәсәвүр јаратмаға инал олур ки, өз әдәби-тәнгиди көрүшләри илә үмумдүн-ја шөһрәти газанмыш В. Г. Белинскийни рус халгы, рус әдәбијәти вә мәдәнијәтинин инкишафы үчүн көрдүју иши М. Ф. Ахундов Азәрбајчан вә үмумән Шәрг халқларынын милли мәдәнијәт вә әдәбијәтинин мүтәрәгги әһәмәләр рунунда инкишафына там орижиналлыг-ла ујуғулашдырмаға мүвәффәг олмушду.

М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығына әйрилән сон дәрс саатларында мүәллим сәнәткарын бәднин ирси һаггында шакирдләрин алдылары билликләри системә салмагга јанашы, сәнәткарын бәднин јарадычылыг методу вә әдәби-тәнгиди көрүшләри һаггында онларын әлдә етдији билијин сәвијәсинин мүәјјән етмәк үчүн мүсаһибә апарыр. Апарылан мүсаһибәләрдә шакирдләрин фәал иштиракы, вердикләри дүзкүн чаваблар көстәрди ки, М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылыг јолунун өјрәнилмәси процесиндә шакирдләрин мүстәгил әдәби тәнгид габилијәтинин инкишаф етдирилмәси илә әлагәдар апарылан методик иш дүзкүн тәшкил едилмишдир. Белә ки, контрол синифләрдән фәргли оларак, експериментал синифләрдә шакирдләр М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» вә «Алданмыш кәвакиб» повестинин дәрин бәднин тәһлили илә јанашы сәнәткарын бәднин јарадычылыг методунун спесифик хүсусијәтләри һаггында мүстәгил мүһакимә јүрүтмәји бачарыр вә буна даһа чох тәшәббүс көстәрди. Умумијәтлә, шакирдләр јазычынын јашајыб-јаратдыгы тарихи дөврүн, ичтиман мүнәсибәтләрин маһијәти һаггында ајдын тәсәвүрә јијәләнир, әјанликләри, әдәби нүмунәни чәтинлик чәкмәдән бәднин јарадычылыг методу баһымдан тәһлил етмәјә габил олурлар. Әсәрдә гојулмуш проблемә ај-

дын дәрк едир, онун һәллине сәнәткарын нә сәвијәдә инал олдуғуну, образларыни характер хүсусијәтләринин, онларын әсәрләки мөвгјенин дүзкүн мүәјјән етмәји бачарырлар. Бәднин нүмунәнин идејасыны, онун әхлаги-тәрбијәви маһијәтинин дәрк

етмәклә јанашы, һәмнин әсәрә мүстәгил объектив мүнәсибәт көстәрирләр. Нәһајәт, бу истигамәтдә апарылан ишләр шакирдләрин инаша јазыларынын орижинал фикирләрә зәнкнләшдирилмәсинин тә'мин едир.

IV—VII СИНИФЛӘРДӘ С. ВУРГУНУН ӘСӘРЛӘРИНИН ДИЛИ ҮЗӘРИНДӘ АПАРЫЛАН ИШЛӘРӘ ДАИР

Исмајыл ЗӘРБӘЛИЈЕВ
Н. Зәрдаби адына КДПИ-нин досенти

С. Вурғун һәјат һәгигәтләринин, инсанын бәднин образыны, севинч вә гајгыларыны, хошбәхт һәјатымызы, чәмијјәтимизин үстүлүкләринин өзүнәмәхсус жүксәк сәнәткарлыгга әкс етдирилән өлмәз сәнәткардыр. Шаһрин әсәрләринин дәјәри тәкчә онларын идејалылығында дејил, һәм дә дил вә үслубча көзәл олмасындадыр. Онун әсәрләриндә дил, идеја вә үслуб вәһдәт тәшкил едир. Ахы бәднин әсәрин мәзијәтләриндән бири мәһз онун дил вә үслуб көзәллијиндәдир. Демәли, орта мәктәбдә бәднин әсәрин дил вә үслуб хүсусијәтләринин тәһлили онун идеја вә мәзmunунун мәнимсәдилмәси ишинин ајрымлаз тәркиб һиссәси олмалыдыр. Орта мәктәбин IV—VII синифләриндә бу ишә фикир верилсә, даһа жүксәк нәтичәләр әлдә етмәк олар.

Тәчрүбә көстәрди ки, кечилән һәр бир әсәрин дилинин өјрәнилмәси орта мәктәб шакирдләриндә бәднин әсәрә мараг вә мәһәббәт һиссини даһа да артырыр, сөзүн мә'на вә гүввәсини баша дүшмәләринә, грамматик гурулушуну вә с. дәрк етмәләринә јакындан көмәк едир.

Бу баһымдан С. Вурғунун әсәрләри орта мәктәб мүәллимләринә зәнкн материал верир.

Бөјүк халг шаһри С. Вурғунун IV—VII синифләрдә «Чејран», «Октәбр», «Гызыл шаһинләр», «Азәрбајчан», «Муған» поемасындан «Минкәчевир гәһрәманы», «Јени шәһәр», «Гәһрәманын зәфәри» парчалары вә «26-лар» әсәрләри тәдрис олунур.

Кировабад шәһәриндәки М. Мүш-фиг адына 42 нөмрәли орта мәктәбин Азәрбајчан дили вә әдәбијәт мүәллимләриндән Кәрим Мәммәдов, Сабир Рүстәмов, Пејкәр Намазова вә Ханлар рајону Зијадлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими Офелја Әсәдова С. Вурғунун әсәрләринин тәдрис едәркән онун дил хүсусијәтләринә хүсуси фикир верирләр. Јери кәлдикчә, онлар шаһрин дил һаггында фикирләрини сөјләјир, кечилән әсәрдә буна нечә әмәл етдијини әсәрдән кәтирдикләри нүмунәләрә изаһ едирләр.

«Чејран» шә'ринин тәдрис елән Офелја мүәллимә шаһрин шәхсијәти һаггында чох јыгчам мә'лумат верир. О көстәрди ки, С. Вурғун тәбиәтә вурғун иди. Шаһр даим тәбиәтин гојунда олмаға чалышырды. Олур ки, тез-тез Азәрбајчанын көзәл кушәләриндә олурду. Шаһри тәбиәтин вурғуну кими тәсәвүр елән шакирдләр сөз сәнәткарын «Чејран» шә'риндә тәбиәтин көзәллијинин нечә тәсвир едилмәсини өјрәнмәјә хүсуси сәј көстәрирләр. Мүәллим әсәрин идеја вә мәзmunу даһа јакшы мәнимсәтмәк үчүн онун дил вә бәднин тәсвир васитәләринин шәрһ едир вә көстәрди ки, С. Вурғун әсәрләринин бәднин кәффијәтинә хүсуси диггәт јетирән шаһрләрдәдир. Шаһрин јарадычылығында үрәксиз јазылан, һәјәчан доғурмајан мисраја раст кәлмәк олмаз. Илһам вә һәјәчан илә јалныз бөјүк мәһәббәт олаи јердә мүмкүнзүр. С. Вурғун Азәрбајчана, онун тәбиә.

жалныз лексик-семантик бэхымдаг изаһи олдуру үчүн биртэрэфлидир. Доғруду, сөзләрин семантик ујғунлашма ганунаујғунлуғунун интгдә ашкар едилмәси үмуми чүмлә нәзәријјәси үчүн бөјүк әһәмәтләрә маликдир. Бунула белә, һәр һансы грамматик категоријанын, о чүмләдән чүмләнни һәмчинс үзвләри категоријанын изаһида мәһз грамматик амилләрин өн плана чәкилтмәси мүнүм шәрәтир.

Тәјинләрин һәмчинслији үчүн онларын арасында табесизлик әлагәсинин олмасы вачибдир. Бағлајычысыз конструкцијаларда бу әлагәсини ифадә васитәсән садалама интонасијасыдыр. Тәјинләр тәјинолунана билаваситә андирсә, араларында табесизлик әлагәси мөвчудурса, мүәллиф тәрәфиндән әләмәтләри садаламағ, гаршылашдырмағ чәһди варса, тәјинләр һәмчинс, әкс һалда исә гејри-һәмчинс олур. Тәјинләрин һәмчинслији әә ја гејри-һәмчинслијини мүәјјәнләшдырмағ үчүн онларын ифадә васитәләриндән даһа артығ, синтактик бағлылығына нәзәр јетирмәк мүнәсибдир.

Дилимиздә елә чүмләләр вар ки, онларда ејни бир тәјинолунана анд бир нечә тәјини иштирак едир. Лакин онлар һәмчинс олмур. Мәсәлән: «Гырмазы галстук тахмыш беш шакирд отаға дахил олду». «Көрдүјүңүз бу јашыл дарваза бизимдир». Бу чүмләләрдәки «гырмазы галстук тахмыш беш» (шакирд) вә «көрдүјүңүз бу јашыл» (дарваза) тәјинләри ејни бир үзвү әјдылашдырмаға хидмәт етсәләр дә, араларында табесизлик әлагәси олмадығы үчүн, јәһни анд олдуғлары үзвә мүнәсибәтдә бәрәбәрһүғуғлу олмадығлары үчүн гејри-һәмчинсдирләр. һәмчин тәјинләр ишләндикләри чүмләләрдә ваһид синтактик вәзифә, функција дашысалар да, ортағ үзвә әлагәләри паралел дејил, зәнчирварин характер дашыдығы үчүн һәмчинс дејил.

Бу бахымдан «чүмләдә бир сөзү (вә ја ејни синтактик вәзифәдә олан, паралел бирләшән сөзләри) тәјин едән ики вә даһа артығ тәјинедичи сөз оларса, белә сөзләрә һәмчинс

тәјини дејилр» дејән дилчиләрлә разылашмағ мүмкүн дејил.

Шакирдләрә ону да изаһ етмәк ләзимдыр ки, чүмләдә ејни үзвә анд олан тәјинләрин бәрәбәрһүғуғлу олмамасыны мәһна нөвүнүн мүхтәлиплији дә мүәјјән гәдәр шәрәтләндирр. Лакин бу нечә дә о демәк дејил ки, мәһна нөвүнә көрә мүхтәлиф олан тәјинләр чүмләдә нечә вахт һәмчинс характердә чыхыш едә билмир.

Бәзән ејни чүмлә дахилиндә бир тәјинолунана мүхтәлиф мәһна нөвүндән бир нечә тәјин анд ола билр вә онлар чоғ вахт гејри-һәмчинс олур. Мәсәлән, «кәндиң баш тәрәфиндәки үстүнү гар өртмүш учуғ, сөкүк, көһнә, сојуг дәмирчиһанадајығ» (Ч. Бәркүшад).

Бәзән кејфијјәт вә мүғәјсә тәјини ејни чүмлә дахилиндә һәмчинс ола билр; мәсәлән: «Гонағлар дадлы, әтирли, буз кими шәрәтдән ичдиләр».

Кејфијјәт вә мүғәјсә, кејфијјәт вә һәрәкәт тәјинләри ејни чүмлә дахилиндә һәмчинс үзв кими чыхыш едә билдији һалда, мәкан, маддлик, заман, мигдар, сыра вә с. тәјинләр (мүәјјән контекстуал һәмчинслик нәзәрә алынмазса) бир-бири илә вә кејфијјәт, һәрәкәт тәјинләри илә ејни чүмлә дахилиндә һәмчинс ола билмир. Бу, мүәјјән гәдәр онула изаһ едилә биләр ки, кејфијјәт вә һәрәкәт (һәрәкәтлә бағлы әләмәт нәзәрә тутулур) тәјинләри мәзмунча, дахили мәһна етибарилә бир-биринә јахындыр; һәр ики нөвдә әләмәт, хәссә ифадә олунур. Буна көрә онлар ифадә васитәләри бахымындан да бир-биринә ујғун кәлир: адәтән сифәт, феһли сифәт вә феһли сифәт тәркиби илә ифадә олунурлар. Кејфијјәт тәјинләри илә мүғәјсә тәјинләри бәзән ола көрә һәмчинс үзв кими чыхыш едә билрләр ки, мүғәјсә тәјинләри «кими, тәк» гошмалары илә ишләнир вә бу гошмаларын өзүндә әләмәт мәзмуну вардыр.

Мигдар, маддлик, цшарә, сыра, мәкан, заман тәјинләри ејни чүмлә дахилиндә бир-бири илә, еләчә дә

кејфијјәт вә һәрәкәт тәјинләри илә она көрә һәмчинс характердә чыхыш едә билмир ки, онлар дахили мәһна етибарилә чидди сурәтдә фәргләнирләр. Бир тәјинолунанын сырадыны, мигдарыны билдирирсә, дикәри ону мәканча вә ја заманча тәјин едир вә с. Бу сәбәбдән онлар ифадә васитәләринә көрә дә кәскин фәргләнирләр. Мәсәлән, мигдар тәјинләри мигдар сәјлары, сәј бирләшмәләри вә с. илә, ишарә тәјинләри әвәзликләрлә, заман тәјинләри зәрфләр вә исимләрлә ифадә олунур.

Дејиләнләрә әсәсән ашағыдакы үмуми нәтичәләри чыхармағ олар.

1) Әшјанын мүхтәлиф әләмәтләрини характеризә едән тәјинләрин һәмчинслијини вә гејри-һәмчинсли-

јини әјдылашдырмағ чәтинлик тәрәдир. Онлары фәргләндирмәк үчүн һәм семантик, һәм дә синтактик амилләр гаршылығы сурәтдә нәзәрә алынмалдыр.

2) Синтактик бәрәбәрһүғуғлуғу, јәһни араларында табесизлик әлагәсинин олмасы, мүәјјән ортағ үзвә мүнәсибәтдә функција ејнилијинә малик олмасы һәмчинс тәјинләрин ән әсәс синтактик мејарыны тәшкил едир. Бағлајычысыз конструкцијаларда садалама интонасијасы да һәмчинслијини әсәс кәстәрчиләриндәдир.

3) Ејни чүмлә дахилиндә ејни бир үзвә анд олан ики вә даһа артығ тәјинин гејри-һәмчинс олмасы мүәјјән гәдәр тәјинләрин мәһна нөвләрини мүхтәлиплији илә изаһ едилә биләр.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛ ҺӘЈАТ МӨВГЕЈИНИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Рәсул АБДУЛОВ

Јардымлы рајону, һамаркәнд орта мәктәбинин мүәллими

Шакирдләрин фәал һәјат мөвгејини формалашдырылмасында орта мәктәбин әдәбијат програмына дахил олан бәдн әсәрләрин тәрбијәви тәсир имкандлары кенишдир. Бәдн әсәрләрин тәһлил заманы жалныз шакирдләрин фәаллығынын тәмини кифәјәт дејилдир, одур ки, мән илк нөвбәдә әсәрин мәзмунуну дүзкүн гавранылмасына чалышырам. Мүәллимин кириш сөзү, әсәрин охунмасы, емосионал-образлы шәрһи, јарадычы тапшырығлар шакирдләрдә бәдн әсәри даһа дәриндән дәрә етмәк, гәһрәманларын әһвал-руһнијәсини дүјмағ имканы јарадыр.

Јухары синфләрин әдәбијат програмларында «вәтәнпәрвәрлик», «һуманизм», «бејнәмләлчиллик», «борч», «мәс'улијјәт», «заадлығ», «хошбәхтлик», «әмәксевәрлик», «ләјәгәт», «вичдан» кими коммунист әхлағы анлајышларынын мәзмуну гаврамағ үчүн кениш материал вардыр.

Ајдындыр ки, мәһнави шүүрун формалашмасы шакирд шәхсијјәтинин бүтүн тәрәфләрини инкишаф етдирилмәси әсасында һәјата кеңирлир. Мәһнави идејалар фәлсәфи, сијаси вә сосиал проблемләрә гырылмаз телләрә бағлыдыр. Бөјүк Низаминин «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» һекајәсини өјрәнәркән шакирдләр әмәјин, зәһмәтин инсан өмрүнә хошбәхтлик кәтирдјини, өмүр боју өз алын тәри һесабына јашамағын ләззәтини, садә зәһмәткеш инсанын зәнкин дахили дүңјасыны гочаным симасында мүшаһидә едә билрләр. Әсәрлә бағлы тәкчә бу идејанын мәннимсәнилмәси кифәјәт дејилдир. XII әср Әзәрбајчанын ичтимаһ һәјаты, сосиал гурулушу, «кәрпичкәсән»ләрин вә «шаһзадә»ләрин идеолокијасы, һәјаты, чәмијјәтә мүнәсибәти һағгында сөһбәт ачмағ, шакирдләрдә «һуманизм», «әмәксевәрлик» кими әхлағы анлајышлары синфин мүнәсибәти әјдылашдырмағ

23

лазымдыр. Мөн бу мәсәләләрнин һәр бири һаггында әсәрин фонунда мұфассәл мә'лумат верирам. Гаршыма мәгсәд гоурам ки, шакирдләр һади-сәләрә социал-фәдәсәфи нөгтеји-пә-зәрәдән жанашмаг бачарыгына жиә-ләнсинләр; образлар садәчә олараг тәкчә мұәллифин субъектив мұлаһи-зә вә арзуларынын мәһсулу кими де-жил, чанлы, һәјати фәалијјәт вә тә-сир дәһәсинә малик инсанлар ки-ми гәбул едилсинләр. Биз кәрпичкә-сән кишини она көрә, һәртәрәфли «көрүр» вә јахындан «таныјырыг» ки, мәһз бу мәсәләләрни комплек-салда гавраја билмишик.

Демәли, шакирдләр о әдәби мөв-зуларын өјрәнилмәсиндән даһа чох газанырлар ки, орада ичтиман һәја-тын мәнзәрәси зәнкин, инсан фә-алијјәти мүмкүн гәдәр бүтөвдүр. Мән әдәбијјат дәрсләриндә бу зәнкинли-ји вә бүтөвлүјү јаратмагы, ондан сәмәрәли истифадә етмәји чидли мә-сәлә һесаб едирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, бәдин әсәр-ләрдә, хүсусән сүжетли бәдин әсәр-ләрдә гәһрәманын дүңјәкөрүшүнү гижмәтләндирмәк, онун динамик ин-кишафыны илзәмәк бир чох һаллар-да шакирдләр гаршысында чәтилик догурур. Әдәбијјатымызын тарихи чох гәдимдир. Гәдим фолклор нүму-нәләри, «Дәдә Горгуд» дастанлары, «Хәмсә»јә дахил едилән әсәрләр, М. Фүзули, М. Ф. Ахундов, С. Вур-гун јарадычылығы өз социал-сијаси, иғтисади-мә'нәви кејфијјәтләри илә бир-бириндән фәргләнән ичтиман мүнһитни зәмининдә мејдана кәл-мишир. Бу мұәллифләрин гәһрә-манлары өз әсрләринин мүтәрәгги дүңјәкөрүшүнә истинад етмишләр; угрунда чарпышдылары идеаллар да, мүбаризә јоллары да, онларын фәалијјәтини сәчијјәләндирән мо-тивләр дә спесифик олмушдур. Ша-кирдләрә исә бу күн гыса мүддәт әрзиндә узун заман мәсәфәсинин әдәби програмыны вермәк тәләб олунур.

4. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәсини кечәркән «Сәнин Новрузәли сүрәтинә мүнәси-бәтин нечәдир?» суалына шакирдләр-рин биринин вердији чаваба диггәт

јетирин: «Новрузәлинин һәрәкәтләри хошума кәлмир. Онун садәләһдү-нә адамын күлмәји тутур. Неч адам да бу гәдәр авам олар?» Шакирдин бу чавабы сүбүт етди ки, о, мөвзунун вачиб бир чәһәтин—Новрузәлинин ингилабдан әввәлки јохсул Азәрбај-чан кәндиләринин типик нүмајән, дәси олдуғуну мәнимсәјә билмәмиш-дир. Новрузәлинин дүшүнчәләри Шәрг әтәләтинә бүрүнимүш дүңјәкө-рүшүнү ифадә едир. Шакирдин де-дији садәләһлүк тәкчә Новрузәли-јә хас ачизлик дејилди, милјонла-рын бәләси иди. Ону тарихи шәра-итин өзү доғурмушду, јалныз өзү мәһв оландан сонра сүпүрүб атмаг оларды. Буну Совет һакимијјәти гу-рулдугдан сонраки һәјатымыз бариз шәкилдә сүбүт етди. Дүңја мигја-сында шөһрәт газанмыш «Өлүләр»-ин јекәнә мүсбәт гәһрәманы Искән-дәрин дүшүнчәләри нә гәдәр ишыг-лы олса да, фанатикләр мүнһитни «јерлә јексан» етмәк үчүн өзүндә гүввә тапа билмир (чибләрини ахта-рыр, јалныз араг шүшәси тапыр). О, јашадыгы мүнһитни һәлә күчлү олдуғуну көрүр, актив мүбаризә јо-луна гәдәм баса билмир. Шакирд-ләр Искәндәрин мүсбәт гәһрәман олдуғуна гәтијјән шүбһә етмирләр, ләкин онун һәрәкәтләринин, мүнәки-мәләринин XX әсрин әввәлләриндә мөвһумат вә фанатизмин сағлам дү-шүнчәјә мејдан охудугу бир өлкәни мә'нәви-әхлаги һәјат призмасындан мұшаһидә едиб гижмәтләндирмәк ла-зымдыр. Демәли, тәдрис процесиндә она наил олмаг лазымдыр ки, ша-кирдләр ичтиман мүнһити тәсвир олу-нан әдәби гәһрәманын дүңјәкөрүшү-нүн сәвијјәсини мұәјјәнләшдирән амил кими һесаба алсынлар.

Әкәр јашлы охучу мұәллифин бу вә ја дикәр бәдин идејасына өзүнүн тәсдиг олуңмуш һәјат гәнаәтләрини нәзәрә алмагла јанашырса, јенијет-мә әсәрә бир чох һалларда кәләчәк фәалијјәтинин ресепти, персонажа исә халис тәғлид нүмунәси кими ба-хыр. Она көрә дә синифдән-синифә кечдикчә шакирдин бәдин әсәрләр-дән әхз етдији идејалара ардычыл олараг елми-етик сабитлик верилмә-

лидир. Чүнки һәјат тәчрүбәси аз олан шакирд јени таныш олдуғу әдә-би гәһрәманы гижмәтләндирмәк үчүн әввәлләр она таныш олан гәһрәман-дарын дүшүнчә, һәрәкәт вә давра-шыларына, бунун әмәлә кәтирдји гәнаәтә истинад етмәли олур.

Мә'лумдур ки, әдәбијјат һәм дә инсан әхлагынын е'тибарлы горују-чусу кими ичтиман давраныш нүму-нәләри јарадыр, шәхсијјәтин гижмәт-ләндирилмәси ме'јарларынын јени-јени тәрәфләрини һазырлајыр, јак-шы һалларда исә етика, педагогика елминизи практик олараг зәнкин-ләшдирир.

Биз кәңч гвардијачылары, Алек-сандр Мересјев, Мейди һүсәјизадә кими әдәби гәһрәманлары таныдар-кән јадда сахламалыјыг ки, бу, бир тәрәфдән јени социализм чәмијјәти-нин инкишаф вә тәшәккүл тарихи-нин ин'икасыдыр, дикәр тәрәфдән исә гүдрәтли тәрбијә васитәсидир,

чүнки бу вә бир чох башга гәһрә-манларын һәјатынын тимсалы әса-сында совет адамларынын нечә-нечә нәсилләри тәрбијә едилмишир. Бу чәһәтдән дәре дедијим 10-чу синиф шакирдинин ашағыдакы сәтирләри характерикдир: «әдәбијјат дәрсиндә мән илк дәфә баша дүшдүм ки, дүң-ја јалныз футболдан ибарәт дејил-миш. Дүңјада сәнә јакын олан адам-ларын, халгларын, бүтүн бәшәриј-јәтин мараг вә еһтијачлары вармыш. О, тәбиәтә вә адамлара мәһәббәтдә, онларын рифаһы үчүн әмәкдә, өз вичданы гаршысында әбди нара-һатлыггадыр. О, анаја вә гадына еһтирамда, зүлмә вә зүлмқара иһф-рәтдә јашајырымш вә јашајыр».

Јухарыда тохундуғумуз мәсәлә-рин һамысы шакирдләрин фәал һә-јат мөвгејинин формалашдырлма-сы үчүн зәмин һазырлајан чохсајлы проблемләрин јалныз бир нечәси-дир.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ША КИРДЛӘРИН ӘМӘКСЕВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Бәјбала АББАСОВ

Бақыдакы 36 нөмрәли мәктәбин мұәллими

Партија вә һөкүмәтимиз кәңч нәс-лин әмәк тәрбијәсинә, пешәјә һазырланмасына һәмнишә бөјүк гајгы кестәрир. Бу саһәдә халг маарифи ишчиләри, педагогик кол-лективләр гаршысында конкрет вәзифәләр мұәјјәнләшдирилмишир. Сов. ИКП XXVI гурултајынын гә-рарларында дејилер ки, тә'лимни һәјатла әләгәси мөһкәмләндирилмә-ли, шакирдләрин ичтиман-фајдалы әмәјә һазырланмасы иши јакшылаш-дырылмалыдыр.

Сов. ИКП МК-нын вә ССРП На-зирләр Советинин «Умултәһсил мәктәпләри шакирдләринин тә'лими-ни, тәрбијәсини вә әмәјә һазырлан-масына даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрарындан сонра ша-кирдләрин әмәк тәрбијәси ишинә

диггәт кејли артырылмышдыр. Бу да тәсәдүфи дејил. Чүнки инсан мәһз әмәкдә јетишир, чәмијјәтим-зин тәрәггисини әмәксиз тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр. Бу күнүк мәктәбли һәм Әрзаг програмынын һәјата кечирилмәсиндә иштирак ет-мәли, һәм дә кәләчәјин коммунизм гуручусу кими инкишаф едиб фор-малашмалыдыр.

Шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә тәдрис фәиләринин имканлары кеј-ли кенишир. Бу саһәдә әдәбијјат фәнини дә өзүнәмәхеус имкана ма-ликдир.

IV—VII синифләрин әдәбијјат програмына дахил едилән бир сыра бәдин әсәрләрдә намуслу әмәјә мұ-насибәт мәсәләләри чох көзәл әкс етдирилмишир.

Бөжүк Октябр социалист ингилабына гэдэриги дөврү тэсвир едэн эсэрлэрдэ (Ч. Чаббарлынын «Дилара», А. Шангин «Мэктуб жетишмэди», И. С. Туркеневиин «Муму», Ч. Маммадгулузадэнин «Данабаш кэндинин эһвалатлары», С. С. Ахундовун «Гарача гыз», Т. Шанбазинин «Гажы» эсэрлэриндэ) зөһмөткешлэрин истисмар едилмэси бэдин божаларла өз ифадэсини тапмышдыр. Мэн эдэбијат дэрслэриндэ бу эсэрлэрин тәһлил васытәсилә шакирдлэрэ кечмиш чөмијјәтдә түфејлилэрин эмәјә мәнфи мүнәсибәт бәсләдијини чатдырмагла бәрәбәр, социализм чөмијјәтиндә эмәјин шәрәф иши олдуғуну изаһ едир, һәјати фактлары мисал чәкирәм. Шакирдлэрэ баша салырам ки, инсан өз эмәјинин көзәл бәһрәсини көрәндә сөвишир, ондан зөвг алыр. Инсанын естетик вә бэдин зөвгү мәнз эмәк просесиндә инкишаф едир.

Дөрдүнчү синифдә «Аг атлы оғлан» нағылыны тәдрис едәркән шакирдлэрин диггәтинин Нәрбала образына јөнәлдирәм. Онлара изаһ едирәм ки, гоча бағбан Нәрбаланы јанында шакирд киши сахлајыр. Чүнки о өз эмәји вә бачарыны илә фәргләннр. Нәрбала мәнсәб саһиблэри тәрәфиндән тәһгирләрлә гаршыланса да, халгынын азадлыгы угрунда чалышыр, бөләликлә дә эмәк адамларынын һәдсиз рәғбәтини газаныр. Јахуд бешинчи синифдә И. С. Туркеневиин «Муму» һекајесини тәдрис едәркән шакирдлэрэ тәһкимчилик дөврүнү, ингилабдан әввәл зөһмөткеш кәндилэрин ағыр вәзијјәтини хәтырладырам. Кечмишдә эмәјин ағыр вә дөзүлмәз олдуғуну мисалларла шакирдлэрин изәринә чатдыраам. Кириш мұсаһибәсиндә гејд едирәм ки, кечмишдә зөһмөткешләр башгалары үчүн ишләмәли идиләр. О заман кәндилэрә тәһкимчи кәндиләр, саһибкарлара исе мүлкәдар дејирдиләр. Торпагы кәндиләр әкәр, бичәр, мәнсулу топлајар, мүлкәдарларын бүтүн әмрлэрини ичра едәр, өзлэри исе ач вә чылтаг галардылар. Зөһмөткешлэрин

белә дөзүлмәз вәзијјәти јазычыларымызы да нараһат едирди. Онлар да өз эсэрлэриндә бу чүр јашајыша гаршы чыхырдылар. Дөврүн мүтәрәғги јазычылары Г. Закир, С. Ә. Ширвани, Ә. һагвердијев, М. Ә. Сабир вә Ч. Маммадгулузадә өз эсэрлэриндә кечмиш чөмијјәтин дөзүлмәз ағыр һәјатыны чәсарәтлә тәнгид етмишләр.

Кириш мұсаһибәсиндән сонра һекајени шакирдлэрә охудурам. һекајенин мәзмунуну шакирдлэрә мәнсимсәтдикдән сонра Керасим образыны сәчијјәләндирмәк үчүн ашағыдаки план әсасында дөфтерлэрини гыса чаваб јазмагы тапшырырам:

1. Керасим күчлү вә эмәксевәр едир.
2. Керасим ән јахшы әкинчидир.
3. Керасим сәлигәлидир.
4. Керасимни вә мүлкәдар ханымын Мумуја мүнәсибәти.
5. Јазычынын Керасимни вә мүлкәдар ханыма мүнәсибәти.

Нөвбәти дәрәдә ев тапшырыгларыны јохлајаркән ајдын олур ки, шакирдләр тапшырыгы чох һәвәслә јеринә јетирмишләр. Дәрс јекунлашдыраркән шакирдлэрини тамамлаја билмәдиклэри мәсәлэләри ајдынлашдыраам. Гејд едирәм ки, «Муму» һекајәси кечмиш һәјати тәнгид етмәк үчүн бир васытә олдуғу киши, ејни заманда, мүләсир һәјатымызын үстүлүклэрини мұгајисә етмәк чәһәтдән дә гијмәтлидир. Биздә эмәк гәһрәманларына јүксәк гијмәт верилмәси, механикләшдирмә сәјәсиндә эмәјин јүнкүлләшдирилмәси, эмәк мәнсулдарлыгынын артмасы вә башга бу киши хәусеијјәтләр «Муму» һекајесиндә гаршылашдырыларкән социалист тәсарруфатынын мисилсиз инкишафыны ајдын көрүрүк. Буиндән сонра шакирдләр јаш вә биллик сәвијјәлэринә ујғун сурәтдә чох асанлыгла социализм чөмијјәтинин үстүлүклэрини изаһ едә биллрләр. Нәтичәдә шакирдләр шүүрлү сурәтдә баша дүшүрләр ки, эмәк инсан һәјаты үчүн чох зәруридир.

Шакирдлэрә эмәксевәдлик тәрбијәси ашыламаг үчүн Н. Кәңчәвинин

эсэрлэриндән даһа чох истифада едирәм. Шакирдлэрә чатдырырам ки, Низамијә көрә, дүнијада ән һөрмәтлин инсан сәнәткар вә ән зөһмәткеш адам әкинчидир. О, әкдијинин гејднә галыр, ону бечәрир, торпаға мәнәббәт, инсанлара исе өлмәзлик, башыучалыг бәхш едир. Көрүн Низами нечә дә көзәл дејир:

Нә гәдәр чөкмәјиб јуху көзүмә,
Әмәји ејләјим сәнәт өзүмә.
Һәр һалда сән чалыш, һәјат
эмәкдир,
Чәниәт каһыллыгы нәјә кәрәкдир.

Шакирдлэрә изаһ едирәм ки, Низами бүтүн инсанлары зирәклијә, ишкүзарлыга, эмәксевәрлијә сәсләјирди. О, мәсләһәт көрүрдү ки, инсанлар эмәји севсин, ишләмәјини нүмүнәсини арыдан, гарышгадан өјрәсин, ибрәт алышлар.

Әмәји севмәји шакирдләрә тәрбијә етмәк мәгсәдилә Низаминин эсэрлэриндән нүмүнәләр сечиб онлара јаздыраам. Ејни заманда шакирдләр чох бөјүк һәвәслә Низами эсэрлэриндән эмәјә анд нүмүнәләр сечиб әзбәрләјирләр. Буну синифдәнхарич мәшгәләр заманы мән даһа ајдын иһсе едирәм.

Эмәксевәрлик мұсабир јазычыларымызын эсэрлэриндә галдырылан ән мүнүм проблемләрдән биридир. Мән М. Сејидзадэнин «Ағыллы инсан вә дәли Күрүн нағылы» эсэрини

кечәркән шакирдләрә эмәксевәрлик иһсин формалашдырмаға хәусеи диггәт јетирирәм. Онлара изаһ едирәм ки, эсәрдә Хаслоад вә Гәһрәман сурәтлэри эмәк адамларынын нүмајәндәлэридир. Инсанын өз арзу вә истәклэринә нанл олмасы онун эмәји сәјәсиндә мүмкүндүр. Бу эсәрдә тәсвир олундуғу киши, инсанын дәрин ағлы, гадир эмәји нәтичәсиндә Күр чајынын габағына бәнд чәкилр вә инсанлар ондан өз хејирлэри үчүн истифада едирләр.

Шакирдлэрә баша салырам ки, Күр чајынын үзэриндә Минкәчевир су-електрик стансијасынын тикилмәси В. И. Ленинни өлкәнин электрикләшдирилмәсинә даир (ГОЕЛРО) планынын јеринә јетирилмәсинә даһа бир көзәл нүмүнәдир. Бурада мән өлкәмиздә электрикләшдирмәјә анд башга нүмүнәләрлә дә шакирдлэри таныш едирәм. Онлар көрүрләр ки, вахтилә «дәлилик» едән Күрләр инди миллионларла инсанын хидмәтнәдидир. Бүтүн булар исе мәнз эмәјин мәнсулудур.

Шакирдләр шүүрлү сурәтдә баша дүшүрләр ки, Советләр Әлкәсиндә һәр бир вәтәндаш јүксәк һөрмәт вә мөвге газана биләр. һәр бир совет вәтәндашы, һәр бир кәч гәһрәман вә адлы-санлы адам ола биләр, халгын һөрмәтини газана биләр. Бунун үчүн исе Вәтәнимизин сәадәти угрунда намуслу вә вичданлы эмәк әсас вә башлыча шәртдир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ УСЛУБИ ЧАЛЫШМАЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Ајна ӘФӘНДИЈЕВА

Гах рајону, Јәкит кәнд мәктәбинин мұәллим

Синонимләр үзэриндә иши бүтүн тәдрис или боју вә систем һағында апарырам. Бу һал она көрә вәчибдир ки, шакирдлэрин лүгәт еһтијаты вә итти синонимләр һесабына даһа зәккиләшир. Проф.

А. Ахундов һағлы олараг јазыр: «Синонимсиз итти рәкисиз, бојасыз шәкил кишидир». Бу, доғрудан да беләдир: шакирдин лүгәт еһтијаты синонимләр бахымындан қасыб оlanda о, фикрини дәғиг, мәнәлы

вэ сэлнэ шәкилдә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкир. Чаваблары нә өзүңи, нә дә јолдашларының хошуна кәлир.

Мән ајры-ајры шакирдләрнн дәгиг олмајан ифадәләриндән, јери кәлдикчә, нүмунә кими истифадә еләрәк, оналары ишандырырам ки, јахын мәналы сөзләри — синонимләри јерли-јериндә дүзкүн ишләтмәк дилдән бачарыгла истифадә етмәјин мүнүм шәртләриндәндир.

Шакирдләрдә синонимләр һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн оналары ашагыдакы типли чалышмалар үзәриндә ишләдирәм.

Чалышма 1. Верилмиш сөзләри синонимләр тапыб јазын: көзәл, доғру, өзкә, габилијјәт, уча, данышмаг, баша дүшмәк, чәсур, дәгиг, нәзакәтли.

Шакирдләр тапшырығы тәхминән белә јеринә јетириләр: көзәл-көјчәк-гәшәнк, доғру-дүрүст-дүз, өзкә-јад-гејри-башга, габилијјәт-бачарыг-истеҗад, уча-һүндүр-јүксәк, дөвр-заман-вахт, данышмаг-сөјләмәк-демәк, баша дүшмәк-анламаг-ғанмаг, чәсур-мәрд-никид-гочаг-үрәкли, дәгиг-ајдын-дүзкүн, нәзакәтли-диггәт-ли-һәвазишкар.

Шакирдләри баша салырам ки, синонимләр јахын мәналы сөзләр олса да, мәна вә услуби хүсусијјәтләринә көрә ејин дејил. Белә ки, синонимләрдә үмуми бир мәнадан башга, мәна чаларлары әсас мәна әтрафында чәмләшир. Мәсәлән, нәзакәт мәфһумунун мүхтәлиф мәна инчәликләрини ифадә етмәк үчүн **нәзакәтли-диггәтли-хошрәфтар-һәвазишкар** вә с. синонимләр ишләдилр.

Чалышма 2. С. Вургунун «Азәрбајчан» ше'ринин ашагыдакы мисраларында синонимләри тапыб јазын.

1. Сынанышам досту, јары,
2. Јурдум, јувам, мәскәнимсән. Демәк доғма вәтәнимсән.
3. Һанкы сәмтә, һанкы јана, һеј учсам да јувам сәнсән. Елим, күнүм, обам сәнсән.

Бәднн услубда сөзүн тәсирлилик артымы вә һисси чаларлығын гүв вәтләндирләнән үчүн бир нечә синоним сөз јанашы ишләнир вә бир нөв садалама маһијјәти дағу јыр. Шакирдләрин диггәтлин «Азәрбајчан» ше'риндән сечдикләри синонимләрә чәлб едәрәк көстәрирәм ки, С. Вургун доғма вәтәни, нә олан мәһәбәтнин, һисс вә һејә чалларыны даһа гүвәттли тәсвир етмәк үчүн **дост, јар; јурд, јува, мәскән, вәтән; сәмт, јан; ел, оба** кими синонимләри јанашы ишләтмишидир.

Шакирдләрин нитгини зәнкәтләшдирмәкдә антонимләр үзәриндә ишин дә әһәмијјәти аз дејил. Антонимләр вәситәсилә фикри габарыг вә тәсирли ифадә етмәк мүмкүн дүр. Проф. А. Гурбанов антонимләрин услуби ролуну көстәрәрәк гејд едир ки, бунларын вәситәсилә әшјанын, шәхсин, һадисәнин вә сәирәнин мүүјјән чәһәтләри бир-бири илә гаршылашдырылып, бунун нәтичәсиндә аңлајыш һаггында ајдын, көзәл тәсәввүр јарадылып. Ејин заманда бу груп сөзләр фикрин даһа дәгиг вә емоционал ифадәсинә дә хидмәт едир.

Шакирдләри антонимләр үзәриндә ишләдәркән мүүјјән бир әсәрдән һәмни типли сөзләри сечдириб јаздырырам. Мәсәлән, бир тапшырыгда оналар бу кими антонимләри сечиб јазмышдылар: **нәш'ә-кәдәр, иштирәб, нәш'ә, бөјүк-кичик, гоча-кәнч, әда-вәт-мәһәббәт, учулу-гурулу, сәғ-сол** вә с.

Мәлумдур ки, чоһмәналы сөзләрдә бир әсас мәнадан башга, мәчәзи мәналар да олур. Мәчәзи мәналар сөзүн илк мәнасындан төрәјир. Бу һагда шакирдләри мұвафиг биллјә јијәләндирдикдән сонра оналары белә бир услуби чалышма үзәриндә ишләдирәм: **дүшмәк сөзүнү һәм һәгиги, һәм дә мәчәзи мәналарда ишләдин.**

Шакирдләр һәмни сөзүн әввәлчә һәгиги (әсас), сонра иеә мәчәзи мәнада ишләнмәсинә анд ашагыдакы кими нүмунәләр јазырлар (тапшырыг коллектив сурәтдә јеринә јетирилр):

- 1) Биз машындан дүшдүк.
- 2) Гарача гыз сәбәти долдуруб ағачдан дүшдү.
- 3) Бир саатдан сонра гатар јола дүшдү.
- 4) Гарача гыз ајыны әрдүкдә чанына горху дүшдү.
- 5) Бир аздан ахшам олду, јолчулар гаранлыга дүшдүләр.
- 6) Оғлундан мәктуб алмајан ана јаман дәрдә дүшдү.
- 7) Кәрим баба бу ил әнјана дүшдү.
- 8) Јарамаз һәрәкәтләринә көрә о, һамынын көзүндән дүшдү.

Нитгин образлы, чанлы, тәсирли ифадәсиндә әсас рол ојнајан идиоматик ифадәләри шакирдләрә мәнимсәтмәк мөгсәди илә мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм. Мәсәлән, јазы тахтасында белә бир чүмлә јазырам: **Дөрд ај варды, аңанын көзләри јол чәкирди.**

Сонра шакирдләрә тәклиф едирәм ки, чүмләни нитг һиссәләринә көрә тәһлил етсинләр. Оналар «јол» сөзүнү исим, «чәкирди» сөзүнү иеә фе'л кими тәһлил едирләр. Бундан сонра идиоматик ифадәләр һаггында шакирдләрә мұвафиг мәлумат вәрирәм. Изаһ едирәм ки, белә ифадәләр мәчәзи мәнада ишләнир. Оналары тәркиб һиссәләринә ајырмаг олмаз. Илдичә јаздыгымыз чүмләдә «көзләри јол чәкирди» идиоматик ифадәдир. Белә бирләшмәләрини компонентләри өз әввәлки мәналарыны итирәрәк бирликдә бир мәна ифадә едир.

Идиоматик ифадәләри башга дилләрә һәрфән тәрчүмә етмәк олмур. Тәрчүмә едәндә чоһ вахт күлүнч, мәнасыз ифадәләр јараныр. Мәсәлән, «Көзүм сәндән су чумир» идио-масы русча: «Мои глаза от тебя воду не пьют» кими сәсләнир.

ЕТИМОЛОЖИ ТӘҖЛИЛ ЛИНГВИСТИК ТӘҖЛИЛИН НӨВЛӘРИНДӘН БИРИ КИМИ

Акиф МӘММӘДОВ

республика хүсуси интернат-мәктәбинин мүүллими

Методика елминин сон ичкишаф дөврүндә етимоложи тәһлилә мараг хејли артышы; ајры-ајры әсәрләрдә

Шакирдләр идиоматик ифадәләр һаггында мүүјјән тәсәввүрә малик олдуғдан сонра оналары ашагыдакы дидактик материалы тоғдим едирәм:

- 1) Мәрһәмәт ханым әри илә гајынатасынын һәниртисини астанада ешидинчә, гашгабагыны бәрк-бәрк саллады.
- 2) Чәһнәт ана беләләрини гәлбиндән силмирди.
- 3) О мәним үрәјимдә јени үмид чырагы јандырды.
- 4) Бу отағлара шәнлик јенидән ајаг басды.
- 5) Иемәт, һеч шүбһәсиз ки, бу дәгигәләрдә һирсиндән дәмнр кәмирирди.
- 6) Чәһнәт ана чәһәјә үч башы папағлы јола салды.
- 7) Арвад, доғрудан да, лап әлдән дүшмүшдү.

Шакирдләрә тапшырырам ки, вәрилмиш чүмләләрдән идиоматик ифадәләри сечиб јазсынлар. Оналар ашагыдакылары јазырлар:

Гашгабагыны саллады, гәлбиндән силмирди, үрәјимдә үмид чырагы јандырды, ајаг басды, һирсиндән дәмнр кәмирирди, јола салды, әлдән дүшмүшдү.

Бундан сонра һәмни ифадәләрдән һәр бири үзәриндә лексик-семантик иш апарып, оналарын нә үчүн идиоматик ифадә олдуғуну әсәсләндирмагы тәләб едирәм. Даһа сонра шакирдләрә тапшырырам ки, әдәбијјат дәрәҗиндәки бәднн әсәрләрдән бир нечә идиоматик ифадә сечиб јазсынлар. Оналар тапшырығы бөјүк һәвәслә јеринә јетириләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр услуби чалышмалар шакирдләрини иш-фаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтинин ичкишаф етдирмәк үчүн сон дәрәчә әһәмијјәтлидир. Буна көрә дә белә чалышмалардан мүмкүн гәдәр чоһ истифадә етмәјә чалышырам.

рилмәмиш, ону башга тәһлил нөвләрдән азыран сәрһәд гәти мүйәжләшдирилмәмишдир. Бууула ала-гәдар долашыгылыглары тәкчә мәктәб дәрәликләриндә дејил, елми әсәрләрдә дә тез-тез раст кәлмәк олур. Бә'зи фактлары мурәчһәт едәк.

Проф. М. Нүсејизадә «Мүасир Азәрбајчан дили» («Маариф», 1973) китабында бычаг, бычгы вә соргу (сәһ. 27) сөзләрини мүасир дил бахымындан фе'лиән дүзәлмиш исим һесаба едир. Һалбуки нә биринчи ики сөздә көк һесаба едилән «быч», нә дә сонрақы сөздәки «сор» һиссәси мүасир дилимиздә мүстәғил сөз кими ишләнир. «Быч» әслиндә бичмәк фе'линдән әмәлә кәлмиш, сонрақы процесдә һәм фонетик (бич—быч), һәм дә семантик (бич һәм дә кәсмәк мә'насында ишләнишир) дәјишиклијә уграмышдыр. Китабда дүзәлтмә фе'лини һансы нитг һиссәләриндән әмәлә кәлмәсинә анд белә бөлкүләр верижир: «Әввәлки мә'насыны итирмиш сөз көкләриндән... -ла, -лә шәкилчиси вә -аш, -әш шәкилчиси илә әмәлә кәлән фе'ләр». Биринчијә уғун олараг Һамарла, топарла, икинчијә исе саваш, тоғарла, узлаш, өчәш, кәриш, дараш сөзләри мисал верилир. Һызармаг фе'ли исе -ар шәкилчиси вәситәсилә сифәтдән дүзәлән фе'л һесаба едилир (сәһ. 155). Өзлүјүндә ајдындыр ки, әкәр көк өз мә'насыны итирмишә, ондан әмәлә кәлән сөзү мүасир дил бахымындан дүзәлтмә һесаба етмәк олмаз.

Азәрбајчан ЕА-нын 1980-чи илдә нәшр етирдији «Мүасир Азәрбајчан дили» (II чилд) китабында һаг-лы олараг көстәрилир: «Бә'зи алим-ләр дүзәлтмә көкләрдән бәһс едәркән онларын тәкчә мүасир вәзијәтини дејил, тарихини дә әсас тутурлар. Одур ки, агла, сахла, динлә, күләш, ғырыш, ајыр кими сөзләри дүзәлтмә һесаба едиләр. Бу фикирлә разылашмаг олмаз. Белә ки, дүзәлтмә әсасында мүстәғил сөз шәкилиндә олан чанлы көк мүасир дилдә јашајан вә мә'лум фе'л дүзәлдән шәкилчи олур» (сәһ. 29). Лакин китабда гејри-мәһсулдар сөздүзәлди-

чи шәкилчиләрдән бәһс едиләркән көстәрилир ки, булар «... сөздә ајрылан, лакин һал-һазырда јени сөз јаратмајан» (сәһ. 209) шәкилчиләрдир. Мисал олараг Һавармаг, Һар-маламаг сөзләриндәки -ра вә -раш шәкилчиләри көстәрилир. Бу шәкилчиләр «Мүасир дил чәһәтдән сөздүзәлдичи үнсүрләр» чәркәсиндә верилир, лакин етираф едилир ки, «...һазырда булар вәситәсилә јени сөз јарадылмыр» (сәһ. 209). Зиддијәт көз Һабағындадыр.

Тәбииндр ки, елми әсәрләрдә јол верилән бу чүр сөвләр орта мәктәб дәрәликләриндә дә тә'сир едир. IV синфин «Азәрбајчан дили» дәрәлијиндә (Ә. Әфәндизадә, Р. Әсәдов) 275 Мәли чалышмада тәләб олунур ки, шакирләр верилмиш схемләр әсасында нә чүр вә нә кими сөзләр дүзәлдијини изаһ етсинләр. Схемдәки сөзләрдән бири дә «јохуш»дур. Мәкәр бу сөзү дүзәлтмә сөз һесаба етмәк олармы? Ахы һәмни сөз јох сөзү илә ејни көкү ола билмир.

Һәмни чалышмадақы алма исминин ал көкүндән јарандығыны да шакирд мүасир дил бахымындан гәтијән мүйәжләширә етиләк. Чүнки -ма, шәкилчиси шакирдин баша дүшүјү мә'нада (Һәркәт мә'насында) јени мә'на әмәлә кәтирмир. Һәм јохуш сөзү, һәм дә алма сөзү анчаг етимоложи бахымындан «јох» вә «ал» көкләриндән јарадылмышдыр.

Бу вә бу кими башга уғунсузлуғлар, һәр шејдән әввәл, сөз јарадычылығына көрә тәһлиллә етимоложи тәһлилин сәрһәдләринин дәғи мүйәжләшдирилмәәсиндән ирәли кәлир. Әслиндә булардан бири гуртаран јердә дикәри башланыр. Даһа доғрусу, етимоложи тәһлил гуртаран јердә сөз јарадычылығына көрә тәһлил башланыр. Етимоложи тәһлил сөзүн кечиб кәлдији тарихи никишаф јолудур. Сөз јарадычылығына көрә тәһлил исе сөзүн бу күнүдур. Демәк, сөз букүнкү бахымындан морфемләринә ајрылырса, бу, сөз јарадычылығына көрә тәһлилдр. Јох, әкәр сөзү морфемләринә ајырмаг үчүн онун кечмишинә сәфәр ет-

мәк ләзим кәлирсә, бу, етимоложи тәһлилдр. «Сөзү тәркибинә көрә тәһлил етмәк ону мүасир бахымындан мә'налы һиссәләринә, јәни морфемләринә ајырмаг демәкдр... Әкәр сөзүн морфем тәркибинә тарихи бахымындан узаг кечмишә анд јанашылырса, бу, етимоложи тәһлилә апарыб чыхарыр» («Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси», I һиссә, 1977-чи ил, сәһ. 208). Бәс сөз нә вахт мүасир бахымындан тәркиб һиссәләринә ајрылмаз? Ајдындыр ки, тәрәфләр (морфемләр) мүтәһәрриклијини итирдикдә, дашлашдыгда, көк вә ја шәкилчи мүстәғил олараг сөз јарадычылығында иштирак етмәдикдә. Тутак ки, ачар сөзүнү тәркиб һиссәләринә ајырмаг ләзимдыр. Сөзүн көк һиссәси (ач) мүасир дилдә дә мүстәғил шәкилдә ишләнир вә лексик-семантик мә'наја маликдр, -ар шәкилчиси исе сөз јарадычылығында фәал иштирак едир.

Лакин көсөв сөзүндә белә дејил. Биз бурада һәмни сөзүн көкүнүн «көз» олдуғуну илднә етмәк үчүн онун кечиб кәлдији јола, уградыгы фонетик, семантик вә с. дәјишикликләрә нәзәр салмалыјыг. Чүнки мүасир дилимиздә «көз» сөзү ишләнир. Әслиндә о, «көз» сөзүндән з—с сәсләринин әввәләнмәси илә әмәлә кәлмишир; -өв шәкилчиси исе, илди дилимиздә гејри-мәһсулдар олса да, бир чечә сөздә изини сахлајыр. Сөзү морфемләринә ајыраркән шәкилчинин мүасир дилдәки вәзијәти сөзүн етимолокијасына көрә вә ја тәркибинә көрә тәһлил едилдијини ајыр етмәкдә о гәдәр дә әсаслы рол ојнамыр. Башга сөзлә, белә фикирләшмәк дүз дејил ки, әкәр шәкилчи мүасир дилдә мәһсулдардырса, онун иштиракы илә әмәлә кәлән һәр бир сөзү мүасир дил бахымындан тәркиб һиссәләринә ајыра биләрлик. Бурада бир чечә һал дигәти чәлб едир:

1) Ола билән ки, шәкилчи мүасир дилдә мәһсулдардыр. Лакин онун артырылдығы көк мүйәжән лексик-семантик, фонетик дәјишиклијә уграмыш, мүасир дилдә һәмни формада, ја да, үмумијәтлә, ишләклијини сахламамышдыр. Мәсәлән, мә-

лумдур ки, -лаг шәкилчиси мүасир дилдә мәһсулдар шәкилчидир. Анчаг гулаг сөзүндә «гу» һиссәси вахтилә сәс мә'насында ишләнәсә дә, илди ишләкликдән галмыш, јалныз бә'зи сөз вә ифадәләрдә изини сахламышдыр («гу дејәндә гулаг тутулур»).

2) Шәкилчи гејри-мәһсулдардыр, көк исе мүйәжән дәјишиклијә уграмышдыр (јухарыда гејд етидимиз кәсөв сөзүндәки кими).

3) Көк өз лексик-семантик мүстәғиллијини бу күнә кими горујуб сахламыш, шәкилчи исе гејри-мәһсулдардыр вә ола билән ки, тәкчә сәл бу сөзүн әмәлә кәлмәсиндә иштирак етмишир («хырдават» сөзүндә олдуғу кими).

4) Һәм көк, һәм дә шәкилчи мүйәжән дәјишиклијә уграјыр. Мәсәлән, јуху сөзүндә «ју» көкү вахтилә «кејләшмәк» мә'насында ишләниш «ју» фе'линдидир, -ху исе илди дә дилимиздә ишләк олан -гу (-гы, -ки, -гу, -кү) шәкилчисинин мүйәжән дәјишиклијә уграмыш формасыдыр.

5) Һәм көк, һәм дә шәкилчи мүасир дилдә ишләкдр, бир-бириндән асанлыгла ајрылыр; дилдә мүстәғил шәкилдә ишләнә билир («кәскин», «чалышган» вә с.).

Бурада әввәлинич үч бәндәки хүсусијәти етимоложи тәһлилә, сонрақы бәндләрдәки хүсусијәти исе сөз јарадычылығына көрә тәһлилә шамил етмәк ләзимдыр.

Мүрәккәб сөзләри дә тәркибинә көрә тәһлил едәркән бә'зи алашылмазлығлар мејдана чыхыр. Мәсәлән, истәр али вә орта мәктәб дәрәликләриндә, истәр сә елми грамматикаларда чүнки, һалбуки, санки, јанки баглајычылары мүрәккәб һесаба едилир. Дефислә јазылан мүрәккәб сөзләри бир гисми «... бир вә ја һәр ики тәрәфи ајрылыгда мә'на вермәјән мүрәккәб сөзләр» ады алтында тәғдим едилир (дава-дорман, ал-ја-шыл, гәпик-гуруш вә с.). Өзлүјүндә ајдындыр ки, әкәр тәрәфләр нәчә вермирсә, онлары сөз адландырмаг олмаз. Әслиндә онларын бөјүк әкәријәтинин тәрәфләри вахтилә мүстәғил мә'налы сөз кими ишләниш, илди исе бу хүсусијәти итирмишир.

Демэк, белә сөzlәрни мүрәккәб һесап едилмәси анчаг тарихи (етимоложи) бахымдан дүзкүндүр. Мүасир дилдә исе онлары мүрәккәб һесап етмәк мүмкүн дежил.

Бура гәдәр етимоложи тәһлиллә сөз жарядычылыгына көрә тәһлил арасындакы фәрги нәзәрден кечирмәжә чалындыг. Демәк, лингвистик тәһлиллә етимоложи тәһлил арасындакы фәрги мүәјәнләшдирән әсәс ме'јар сөзә тарихи вә ја мүасир әспектдән јанашмагәдәдир.

Етимоложи тәһлили лингвистик тәһлилин башга нөвләриндән фәргәндирән чәһәтләрдән бири дә одур ки, етимоложи тәһлил просесиндә чох вахт башга дилләрә, диалектләрә, гәдим әдәби нүмунәләрә мүрачнәт етмәли олуруг. Бу исе фикри әсәсләндирмаг, шакирдләри дејилән фикрә инандирмаг вә с. үчүн ән јахшы вәситәдир. Бир мисал. Әкәр мүәллим соргу сөзүнүн вахтилә дилимиздә мүстәгил шәкилдә ишләниш «сор» фе'линдән јарандыгыны дејиб, фикрини әсәсләндирмаг үчүн фактләра мүрачнәт етмәсә, изаһат гуру, гејри-инандырчы тәсир багышлајар. Лакин шакирдләрә јахшы таныш олан

Фүзули риндү шејдадыр,
һәмншә хәлгә рүсвадыр,
Сорун ким, бу нә севдадыр, бу
севдадан усанмазмы?

мисралары илә битән гәзәлиндә бу сөзүн мүстәгил шәкилдә «сорушмаг» мәнәсында ишләндијини, соруш(маг), сораг сөзүнүн, дә бу көкдән јарандыгыны дедикдә фикри әсәсләндирылмыш олур.

Лингвистик тәһлилин башга нөвләриндә биз сөзүн бу күнүнү әсәс көтүрүр, онун кечмиши илә марагланмырыг. Лакин етимоложи тәһлил просесиндә сөзүн мәншәји һансы мөвгәдән изләнирсә-изләнсин, мүтләг мүасир вәзијәти илә тутушдурулур. Елә буна көрә дә етимоложи тәһлил просесиндә тез-тез «вахтилә бу чүр олмуш, инди исе беләдир» ифадәсини ишләтмәли олуруг.

Алынма сөzlәрни тәһлили просесиндә «мүасир вәзијәт» алајы-

шына бир гәдәр башга шәкилдә јанашмаг ләзым кәдир. Бурада кечмә сөзүн бизим дилдәки мүасир вәзијәти, һабелә функцијасы әсәс көтүрүлмәлидир. Мәсәлән, зәһмәт-кеш сөзүнүн дүзәлтмә һесап едилмәси, зәһмәт (көк), -кеш (шәкилчи) формасында морфемләринә ајрылмасы онун тәркибинә көрә тәһлилдир. Етимолокијасына әсәсләнсәг; бу сөз мүрәккәб һесап етмәлијик. Чүнки алындыгы дилдә икинчи морфем чәкмәк мәнәсында ишләнән мүстәгил сөздүр. Көрүндүјү кими, һәр ики һалда сөзүн мүасир вәзијәти көтүрүлүр; бири бизим дилдә, о бири исе алындыгы дилдәки мүасир вәзијәти. Белә бир суал гаршыја чыха биләр: зәһмәткеш, чәфакеш вә с. сөzlәр дә алындыгы дилдә ики сөзүн бирләшмәсиндән јараныб, телефон, магнитофон, патефон сөzlәри дә; бәс нијә биринчиләр бизим дилдә дүзәлтмә, икинчиләр исе садә һесап едилир? Бурада, әввәлә, компонентләрин бизим дилдә ојнадыгы функцијаја фикри вермәк ләзымдыр. -кеш бизим дилдә шәкилчи функцијасы дашыыр, сөз жарядычылыгында иштирак едир. һәтта дилимизин өз сөzlәринә гошулараг јени сөз јарадыр (дабанкеш). Икинчиси, онун артырылдыгы биринчи тәрәфләр дилимиздә мүстәгил мәнәли сөз кими дә ишләндир (зәһмәт, чәфа вә с.). Елә бу сәбәбә көрәдир ки, етимолокијасына көрә -кеш компоненти илә дүзәлән дүдкеш («дүд» фарс дилиндә түс-тү демәкдир) сөзүнү дүзәлтмә һесап етмәк олмаз (телефон, магнитофон, патефон сөzlәри дә бу гәбиләндир). Етимоложи әсасына көрә фарс—әрәб вә Авропа мәншәли олүб -ат, -изм, -ист, -ик вә с. шәкилчиләри илә дүзәлән бүтүн сөzlәри бизим дилдә учдайтутма дүзәлтмә һесап етмәк, фикримизчә, дүзкүн дејил. Онларын бир групу дилимиздә морфемләринә сәрбәст шәкилдә ајрылыр (мә'лум-ат, тәблиг-ат вә с.). Лакин јалныз етимолокијасына көрә һәмни шәкилчиләрдә дүзәлән сәдагәт, шүчәәт, мүрачнәт, коммунизм, механизм,

гимназист, ботаник, физик, механик сөzlәриндән әкәр јухарыда гејд етдијимиз шәкилчиләри ајрысаг, јердә гәлән һиссәни һеч бир вәчһлә көк адландыра билмәрик. Чох тәәссүф ки, фәргинә варылмадан белә сөzlәр дә чох вахт дүзәлтмә сөз кими верилир.

Бә'ән сөзүн гурулушча нөвү һәм етимоложи тәһлил, һәм дә сөз жарядычылыгына көрә тәһлил бахымындан үјгүн кәлир. Мәсәлән, Дағыстан, Гәбристан вә с. сөzlәр һәм етимолокијасына көрә, һәм дә

бизим дилимиздәки вәзијәтинә көрә дүзәлтмәдир. Лакин онлары компонентләринә ајрмаг тәркибинә көрә, тутаг ки, стан шәкилчисини милли мәнсублугуну изаһ етмәк исе етимоложи тәһлилдир.

Бүтүн булар ону көстәрир ки, лингвистик тәһлил системиндә етимоложи тәһлилин хүсуси јери вардыр. Лингвистик тәһлилин дикар нөвләриндән ону фәргәндирмәк мүһүм елми-практик әһәмијјәтә маликдир.

Редаксијанын почтундан

МӘКТУБЛАРДАН СӘТИРЛӘР

Редаксијамызын почтуна һәр ај республикамызын мүхтәлиф шәһәр вә рајонларындан онларча мәктуб дадил олур. Мәктуб мүәллифләринин тәркиби рәнкарәнкдир. Онларын арасында мүәллим дә вар, алим дә, мүхтәлиф пешә саһибләри дә. Мәктуб мүәллифләрини јалныз бир мәгсәд бирләшдирир: кәләчәк нәсли мөһкәм тәмәл әсасында јетшидирмәк, ону әмәк мејданында бөјүк сынаглара, нәһәнк гуручулуг ишләринә һазырламагда мүәллимләримизә көмәк етмәк.

Редаксијамыза көндәрилән охучу мәктубларынын үнванлары ајры-ајры олдуғу кими, онларын мезмунлары да мүхтәлифдир. Мүәллифләрин бир гисмини әдәбијјат фәннинин тәдриси мәсәләләри, бир гисмини мәнәви тәрбијәдә әдәбијјатын ролу, башга бирисини әдәбијјатын әмәк тәрбијәсиндә апарычы мөвгеји вә с. мәсәләләр дүшүндүрүр. Һәрә өз иш тәчрүбәсиндән јазыр. Бүтүн булары јалныз бир мәзијәт бирләшдирир: је-

нилијә һәвәс, габагчыл иш үсулларына мејл, јорулмадан ахтарышлар вә жарядычылыг чошгунлуғу.

Ордубад шәһәриндәки С. Вурғун адына орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Н. Бағыров «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә әмәјә мәнәббәт һисси ашыламаг тәчрүбәсиндән» адлы мәгәләсиндә јазыр: «Биз, әдәбијјат мүәллимләрини шакирдләрин әмәк тәрбијәсини ишиндә чох иш көрә биләрик. Һәлә шифаһи хәлг әдәбијјаты нүмунәләриндә әмәклә бағлы, зәһмәт руһлу мөвзулар мүһүм јер тутмуш, халгымызын әмәксевәрлији, Вәтәнимизин һәр гарыш торпагынын алын тәри илә јоғрулдуғу вәсф едилмишдир. Әдәбијјат дәрсләриндә тәдрис етдијим мөвзуларын әксәријјәти белә бир идејаны тәсдиг едиб мөһкәмләндирир ки, әмәк сәадәтә, хош-бәхтлијә говушмағын, шан-шөһрәтин јолудур. Аталар сөzlәриндән, бајатылардан, тапмачалардан, гошмалардан кәтирдийим нүмунәләрдә изаһ едирәм ки, халгымызын

әсрлерин амансыз сынағларын-дан мүвәффәғијәтлә чыхмасынын, мүасир инкишаф сәвијәсинә чатмасынын әсас сәбәби онун әмәклә бағлылығы, зәһмәтә мәнәббәти, зәһмәтсәвәрлији олмушдур».

Мүәллиф сөзүнә давам едәрәк јазыр ки, биз мүәллимләр шакирдләрин әмәк тәрбијәси ишини тәкчә әдәби нүмунәләри изаһ етмәклә битмиш сәјмырыг, бу сәһәдә мүасир әмәк гәһрәманлары илә көрүшләр кечирилмәсинә дә хүсуси диггәт јетиририк. Мәшһур инашаатчы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Әскәр Һачыјев, Сов.ИКП XXV вә XXVI гурултајларынын, Азәрбајчан КП XXIX вә XXX гурултајларынын нүмәндәси, танынмыш консервчи Фәридә Фәтуллајева, ипәк фабрикинни әјричиси, Нахчыван МССР-ин Али Советинин депутаты Руһидил Һүсәјнова вә б. әмәк габагчылары илә көрүшләр шакирдләрдә унутулмаз, хош тәәсүрат јарадыр. Бу, онларын әмәк тәрбијәсинә даһа сәмәрәли тәсир кәстәрир.

«Халгын мә'нәви сәрвәти олан бәдин әдәбијјат јарандығы күндән онун инкишафына тәсир едән әсас васитәләрдән бири олмушдур. Әдәбијјат нәниқи халгын истәк вә арзуларыны өзүндә әкс етдирмиш, һәм дә онун һәјәтшын тә'мин етмиш, халгы мүбаризәләрдән, сынағлардан, чарпышмалардан кечириб јашатмышдыр...» Бу сәтирләр ДГМВ Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун методисти Салман Кәримовун редаксијамызә кәндәрдији «Шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә бәдин әдәбијјатын ролу» адлы мәгаләсиндәндир. Мүәллиф сонра јазыр: «Һәр бир дәрсин сәмәрәли тәшкили мүәллимин методики вә педагожи усталығындан чох асылдыр. Мүәллим әмәклә әлағәдар мөвзулары кечәндә кәрәк шакирдләрә баша салсын ки, бүтүн сәнәтләр бир-бириндән кәзәл вә чәмијјәтимиз үчүн әһәмијјәтлидир. Лакин һәр кәс өз зөвгүнә, гүввәсинә, бачарығына ујғун сәнәт сечмәли, онун сирләринә дәриндән бәләд олмалы, өз пешәсиндән халгын, чәмијјәтин фәјдасына исти-

фадә етмәлидир. Бәстиләр, Шама-малар, Сарванлар, Сәрдәрлар мәнә бу шәрәфли һәјәт јолундан кечиб-ләр. Мухтар вилајәтдә шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә әдәбијјатын имканларындан бачарыгла истифа-дә едән мүәллимләримиз чохдур. Шушадан Һ. Аллаһвердијев, Ј. Әлијев, Һадрутдан С. Бәдираханова, Һ. Чәһанкиров, Мардакертдән М. Мейдијев, Әскәрән рајонундан Ч. Чәфәров, Р. Тејмуров, Мартунидән И. Мәммәдов вә онларча башгаларынын јетишдирдији кәнчләр инди колхоз вә совхозларда, тикинти мејданчаларында әсл фәдакарлыг нүмунәси кәстәрир, зәрбәчи әмәк нүмајиш етдириләр».

Кәлбәчәр рајону Сарыдаш кәнд орта мәктәбинин мүәллими Бәшир Салаһов мөвзуну кечәркән әдәби образлары мүасир һәјәтдаки протипләри илә мүгајисәли шәкилдә әлағәләндирир. «Әдәбијјатымызда әмәкчи инсан сурәтләри бу күн мүасиримиз олан колхозчуда, фәһләдә, инашаатчыда өз чанлы ифадәсини тапыб». Мүәллиф редаксијамызә кәндәрдији «Әдәбијјат дәрсләринин јерли шәрәитлә нечә әлағәләндирирәм» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Рајонумызда Севил кими, Сарван кими әмәк гәһрәманларынын сәјә күндән-күнә артыр. Ленин адына колхозун габагчыл түтүнчүсү Үлкәр Аббасова 1981-чи илдә дөвгәзә 4236 килограм, М. Ф. Ахундов адына колхозун түтүнчүсү Фәһруз Нәчәфова 6670 килограм түтүн сатмышлар. Ф. Нәчәфова Азәрбајчан ССР Али Советинин депутатыдыр. Јерли әмәк гәһрәманларына мүрачәт едәрәк шакирдләрә изаһ едирәм ки, бу күн әдәбијјатын бәдин сурәтләринә чеврилмиш Бәстиләр, Сарванлар, уста Рамазанлар да бир вахт әмәк мејданында фәргләнән, фәдакарлыг кәстәрән, әмәји өзүнүн мә'нәви тәләбатына чевирән адамлар олмушлар. Мөвзулары кечәркән мүасир һәјәтдан кәтирдимиз белә чанлы мисаллар шакирдләрин әмәк тәрбијәси ишиндә сәмәрәли тәсир васитәсидир. Онларда әдәби материалын реаллығына шүбһә галмыр».

Синифдәхариш охунун сәмәрәли тәшкили үчүн ән башлыча шәрәтләрдән бири шакирдләрдә мүталә-јә марағ ојатмагдыр. Тәчрүбә кәс-тәрир ки, бу сәһәдә ән биринчи шәрәт мүәллимин шәхси нүмунәсидир. Илич рајонундаки Кешдаз кәнд сәккизиллик мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими Әһмәд Ширинов редаксијамызә кәндәрдији јазыда бу гәһәтә кәлир. Мүәллиф кәстәрир ки, тәдрисдә јалныз програм материалынын әһәтә етдији мөвзуларла кифәјәтләнемәк олмаз. Мүасир әдәби мүнтин гиришсиндә дуран проблемләри онларә изаһ етмәк, әмәјин вүс'әт алдығы бир дөврдә әмәкчи инсан сурәтләринин јүксәк мә'нәви мәзијјәтләринин ачмағ, бунунла да онларын әмәк тәрбијәсинә тәсир кәстәрмәк бу күн ән вачиб мәсәләләрдән биридир. Мүәллиф јазыр: «Мән бир гәјдә оларә синифдәхариш охуја анд көрүлән һазырлыг ишләриндән сонра «Ән чох сәвдијим әдәби гәһрәманлар», «Охудуғум китаблар мәнә нә өјрәтди» вә с. мөвзуларда евдә инашаатчыларга һағғында тапышырыг верирәм. Тәчрүбә кәстәрир ки, белә сәрбәст јазылар шакирдләрин бүтүн мә'нәви кәјфијјәтләрини, дахили аламини, әдәби матери-алын мүсәбәт вә мәнфи образларына объектив мүнәсибәтини ашкарә чәхарыр. Мәнә бундан сонра мүәллим шакирдләрә фәрди ишә башлајыр. Белә јазылардан сонра артыг мүәллим билир ки, шакирд нәјә гадирдир, онунла һансы исти-гамәтдә иш апармағ лазымдыр, онун әмәјә мүнәсибәти нечәдир. Бу сонраки фәалијјәтим үчүн әсас истигамәтвәрничә амил олур».

Мирбәшир рајонундаки Исмајылбәјли кәнд орта мәктәбинин баш мүәллими Һәчәр Маһмудова редаксијамызә кәндәрдији «Азәр-

бајчан дили дәрсләриндә бачарыг вә вәрдишләри нечә јарадырам» адлы јазыда Азәрбајчан дили дәрсләриндә бачарыг вә вәрдишләрин јарадылмасы јолларындан сөһбәт ачыр. О кәстәрир ки, һәр бир мөвзуну шакирдә елә изаһ етмәк, өјрәтмәк лазымдыр ки, сонраки мөвзулар мөһкәм зәмин әсасында тез мәнимсәнилсин, баша дүшүлсүн. Мүәллиф јазыр: «Сөзүн әсл мәнасында бу фәни үзрә кечилән һәр бир мөвзу зәнчир кими бир-бири илә бағлыдыр. Билик зәнчиринин һәр бир һалғасы елә мөһкәм олмалыдыр ки, гирылмасын. Буна на-ил олмағ үчүн тәкрарә хүсуси диггәт верирәм. Бу заман кечилән мөвзулар шакирдләрин һағғысиндә даһа да мөһкәмләнир». Бундан сонра мүәллиф дилин тәдрисиндә өз иш үсулунун үстүнлүкләриндән бәһс едир. Ајдын олур ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрдә мөһкәм биллик, бачарыг вә вәрдишләрин јаранмасы үчүн мүәллифин лазымы сәмәрә верә билән өз иш методу, фәрди јарадычылыг јолу вардыр.

...Үмумијјәтлә, охучу мәктубла-рына үмуми бахымдан нәзәр салсағ, көрәрик ки, онларын һәр бир сәһифәси, сәтри архасында дөјүнән үрәк дурур. Бу үрәк халг маарифи-мизин инкишафы јолунда јанмаға, кәнч нәслин шәхсијјәт кими формалашмасында, Вәтәнә, халға, марксизм-ленинизм идејаларына сәдагәт, мәнәббәт руһунда тәрбијә олунмасында бүтүн раһатлығыны вә бачарығыны гурбан вермәјә һазырдыр. Бу үрәк чәтинликләрдән гөрхмур, чәкинмир, јорулмадан ахтарышлар апарыр, јенилијә мејли, һәвәси, фәрди јарадычылыгы илә фәргләнир. Бу јол шан-шөһрәт, шәрәф јолудур.

СУРДОПСИХОЛОКИЈА ВЭ НИТГИН ИНКИШАФЫ
МӘСЭЛЭЛЭРИ

Әбдүл ӘЛИЗАДЭ
психолокија елмләри доктору, профессор

Һисс үзвләрини мугајисә етдиклә үстүнлүү адәтән көрмә системинә верирләр. Инсаньн харичи аләмдән алдыгы информасијанын 90%-ә гәдәринин мәнз көрмә системинин пайна дүшмәси бу фикри әсәсләндирмаг үчүн, шүбһәсиз ки, кифајәтдир. Мүасир психолокија көзлә тәфәккүр арасыда диалектик вәһдәт олдугуну чохдан мүәјјән етмишдир. «Ағыллы көз» термини бу күн психолог үчүн һеч дә метафора дејил, о, психолокијада чохдан вәтәндәшлиг һүгүгу газанмышдыр вә чох дәгиг сурәтдә мүәјјән бир психоложи реаллығы әкс етдирир.

Көрмә системи мұхтәлиф елмләрин — физика, астрономија, физиолокија вә психолокијанын ән'әнәви объектинә чеврилмиш, сон заманлар һәтта ријазийәтчыларын вә мұһәндисләрин диггәтини чәлб етмәјә башламыш, тәтбиғи мұһәндислик вә космик психолокијанын, техники естетиканын, биониканын вә с. бир чох мұһүм практик проблемләринин һәлләи үчүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб етмишдир. Лакин булар нә гәдәр ајдын олса да, ешитмә системинин инсаньн психи һәјатында ојнадыгы бөјүк мә'наны азалтмаға гәтијјән имкан вермир. Ешитмә системинин ролуну мұхтәлиф аспектләрдә тәһлил етмәк олар. Биз јалныз сурдопсихолокија үчүн бөјүк елми-методоложи әһәмијјәти олан бир факта мұрачнәт етмәк истәјирик.

Нитгин формалашмасы билаваситә ешитмә системинин фәалијјәти илә бағлыдыр. Бу, елмдә чохдан сүбүт едилмиш вә һамыја бәлли олан «мүнтәхәбат һәгигәтләриндән» биридир. Лакин ешитмә системинин ролуну ајдынлашдырмаг үчүн тәкчә онун нитгин формалашмасындакы

36

әһәмијјәтин гәјд етмәк кифајәт дејил. Психи һәјәт иерархик характер дашыјыр. Мәнз буна көрә дә ешитмәнин ролуну ајдын тәсәввүр етмәк үчүн мәсәләјә даһа кениш планда јанашмаг, инсаньн психи һәјатында нитгин јерини тәһлил етмәк ләзимдыр.

Ешитмә анализаторуну психоложи баһымдан дикәр анализаторлардан фәргләндирән әсәс хүсусијјәтләрдән бири, бәлкә дә ән башлычасы, онун нитгин үсијјәт процесини инкишафында ојнадыгы хүсуси ролла әләгәдардыр. Башға сөзлә, нитг ешитмә анализаторундан биринчи нөвбәдә асылы олан, нечә дејәрләр, она ән јахын психи функциядыр.

Ешитмә вә нитг бир-бирилә гаршылыгы сурәтдә әләгәдардыр. Бир тәрәфдән, ешитмәнин позулмасы нитгин инкишафыны ләнкидир, дикәр тәрәфдән, ешитмә системинин фәалијјәти билаваситә нитгин инкишаф сәвијјәсиндән асылы олар.

Үмуми психоложи әһәмијјәтә малик олан бир мәсәләни хүсуси гәјд етмәк ләзимдыр. Психоложи тәдгигатлар (А. Р. Лурија, Ф. Ј. Јудович вә б.) әсәслы сурәтдә көстәрир ки, психи процесләрин инкишаф сәвијјәси билаваситә нитгин инкишаф сәвијјәсиндән асылыдыр. Һәлә вахтитә Л. С. Выготскинин мүәјјән етдији кими, нитг инкишафы ләнкимиш ушағларда психи процесләр дә инкишаф етмир.

Зәиф ешидән ушағларын психолокијасында әмәлә кәлән дәјишкликләр дә мәнз бу планда тәһлил олунамалыдыр.

Ешитмә дефекти әслиндә глобал характер дашыјыр вә о, нитг васитәсилә бүтүн психи процесләрин сәвијјәсиндә өз әксини тапыр.

Зәиф ешидән ушағларда гаврајыш, һафизә, тәфәккүр кими идрәк процесләриндә специфик чәһәтләр өзүнү көстәрир. Оларын идрәк фәалијјәтиндә әјанилик хүсуси мә'на кәсб етмәјә башлајыр. Гәјд етдијимиз психи процесләрдән һәр бириндә бу чәһәт әсәс истигамәтә чеврилр вә әслиндә оларын инкишаф дефекти кими мејдана чыхыр. Бә'ән һәтта бу әләмәтләрә әсәсэн зәиф ешидән ушағлар әгли чәһәтдән керн галаи ушағларла ејиләшдириллр вә бу әсәсдә чидди диагностик сәһләләрә јөл вериллр.

Зәиф ешидән ушағларын психоложи характеристикасыны дүзкүн баша дүшмәк үчүн нәзәрдән кечирдијимиз фактлары аномал инкишаф психолокијасы вә ја хүсуси психолокија үчүн, еләчә дә онун бир сәһәси кими сурдопсихолокија үчүн методоложи әһәмијјәтә малик олан биринчи, икинчи вә үчүнчү симптоматиканын вә ја дефектләрин гаршылыгы тә'сирини әсәсында тәһлил етмәк ләзимдыр. Бу контекстдә ешитмәнин позулмасы биринчи, нитгин позулмасы икинчи, нитг васитәсилә дикәр психи процесләрин позулмасы иә үчүнчү симптом кими нәзәрдән кечирилә биләр. Мә'лум олдугу кими, биринчи симптом тибби тә'сир јолу илә арадан галдырылыр. Аномал ушағын икинчи вә үчүнчү симптоматикасы иә бир гәјдә оларәг психоложи-педагожи тә'сир јолу илә коррекција олунар. Бу баһымдан бәјүк әһәмијјәт кәсб едән бә'зи психоложи мәсәләләри, гыса да олса, ајдынлашдыраг.

1. Зәиф ешидән ушағларда ешитмә гаврајышынын инкишафына психоложи-педагожи планда шәрәнт јарадылмалыдыр (биз мәсәләнин тибби планда һәллине тохунмурут). Бурада истәр мүасир сурдотехники тә'лим васитәләринин, истәрсә дә мұхтәлиф сурдопсихоложи тәдрисләрин ролуну ајрыча гәјд етмәк олар. Лакин бир мәсәләјә диггәти хүсуси чәлб етмәк истәјирик. Биз ешитмә системиндәки позгунлуғла-

рын компенсасијасыны, биринчи нөвбәдә, көрмә анализатору васитәсилә компенсасијасыны нәзәрдә тутуруг.

Ешитмә системиндәки позгунлуғларын көрмә анализатору васитәсилә компенсасијасы үчүн тә'лим процесиндә мұхтәлиф сурдодидактик шәкилләрин тәтбиғ олунамасынын психоложи әһәмијјәти бөјүкдүр. Тәчрүбә көстәрир ки, дидактик шәкилләр зәиф ешидән ушағларда «ешитмә-нитг» координаты әсәсында систем тәшкил едән бүтүн психи феноменләрин инкишафында мұһүм рол ојнајыр. Зәиф ешидән ушағларда нитгин дә, тәфәккүрүн дә, һафизәнин дә инкишафында дидактик шәкилләр тә'сирли васитәләрдән биридир. Олар һәм дә зәиф ешидән ушағларын өзүнәмәхәус потенциал дәркәтмә имканларыны мүәјјән етмәк үчүн әлверилли шәрәнт јарадыр. Башға сөзлә, дидактик шәкилләр диагностик әһәмијјәтә маликдир. Бу фактын психоложи мә'насы вардыр. Һафизә, тәфәккүр вә ја тәхәјјүлү инкишаф етдирмәк үчүн мұәллим һәр бир ушағы психоложи планда өјрәнмәли, һәм дә бу заман диагностика мәсәләрини јүкәк елми-психоложи сәвијјәдә һәлә етмәлидир. Бу вә ја дикәр психи процесини инкишаф етдирилмәси јолларыны аңчаг бу заман мүәјјән етмәк олар.

Тәсәдүфи дејил ки, сурдопсихоложи тәдгигатларда дидактик шәкилләрдән кениш истифадә едиллр. Психоложи әдәбијјәтдә профессор Б. В. Зейгарник (1958) вә С. Ј. Рубинштејн (1970) тәрәфиндән ишләнилмиш вә мұвәфғәијјәтлә тәтбиғ олуномуш шәкилләрин тәсифаты методикасы мәшһурдур. Зәиф ешидән ушағлар үчүн интернат-мәктәб шәрәнтиндә һәмнин методикадан кениш истифадә етмәк олар (Л. И. Тигравананын «Зәиф ешидән ушағларын әгли инкишафы» китабында Б. В. Зейгарник вә С. Ј. Рубинштејнин методикасы һағғында әтрафлы мә'лумат вериллр). Дидактик шәкилләр ушағларда мұхтәлиф тәфәккүр процесләри вә ја әмәли-

37

јатларынын (объектлери тәсннфет-
мә, һадисәләри ардычылыгыны
мүэјјән етмәк, үмумиләшдирмә, мү-
гајисә вә с.) инкишафында мүһүм
рол ојнајыр.

2. Зәиф ешидән ушагларда нит-
гин, нитг вәситәсилә идрәк процес-
ләринин, онларын вәситәсилә исә
јәнә дә нитгин инкишаф етдирилмә-
си зәиф ешидән ушаглар үчүн ин-
тернат-мәктәб шәрәитиндә тәдрис
методикасынын бәшлыча психоло-
жи әсәсләриндән бирини тәшкил
етмәлидир.

Сурдопсихоложи тәдгигатлар
(Р. М. Боскис, Л. И. Тигранова вә б.)
көсгәрир ки, зәиф ешидән ушаглар-
ын дилин фонетик системини, лү-
гәт еһтијатыны вә грамматик гуру-
лушуну мәннмәсәси процесиндә өз-
күн хусусијјәтләр мейдана чыхыр.
Буилардән биринчиси биләвәситә
ешитмәнин позулмасындән асылы-
дыр. Зәиф ешидән ушагларда нит-
гин инкишафы, әдәтән, тәләффүз
позгунлуглары илә мүшајјәт олу-
нур. Бу, шүбһәсиз ки, психоложи
чәһәтдән асанлыгла изәһ едилә бил-
ләр. Сәсләри фәргләндрә билмәдән
онларын әјдын тәләффүз олунамасы
мүмкүн дејил. Мәһз буна көрә дә
тәләффүз позгунлугларынын кор-
рексијасы да нитгин дикәр чәһәтләр-
инә иһсәбәтән даһа чәтиндир. Бу
фактдән дүзкүн методик нәтичә чы-
харылмалыдыр: зәиф ешидән ушаг-
ларда фонематик гаврајышын инки-
шафына һәмншә хусуси диггәт је-
тирмәк ләзымдыр.

Нитгин дикәр чәһәтләри дә ешит-
мәдән асылдыр. Биз һәмншә бу
фундаментал факты нәзәрә алмалы-
јыг. Ләкин бунула белә, гејд ет-
мәмәк олмәз ки, зәиф ешидән ушаг-
ларын лүгәт еһтијатыны вә ја грам-
матик гурулушу мәннмәсәси
процесинин сәмәрәлијјини артыр-
маг үчүн биләвәситә ешитмәдән
асылы олмајан мүхтәлиф јоллардән
истифадә етмәк мүмкүндүр. Мәсә-
лән, зәиф ешидән ушаглар јени сөз-
ләри оху вәситәсилә дә өјрәннрләр.
Онларын идрәк фәалијјәтинин ак-
тивләшдирилмәси сөзләрин мәһәс-
нын формалашмасында аз ро-
л ој-

намыр. Нитгин грамматик гурулу-
шуну мәннмәсәсилмәси һаггында дә
ејни сөзләри демәк олар. Зәиф еши-
дән ушаглар үчүн интернат-мәктәб
шәрәитиндә габагчылы мүәллипн
тәрбијәчиләр белә «еһтијат мәнбә-
ләриндән» мүвәффәгјјәтлә истифа-
дә едирләр. Онлар һәмншә үсул вә
пријомларын сурдопсихоложи
планда әсәсләндирилмәсына, мү-
әјјән бир психоложи гәнунаујјунлу-
га истинад етмәсинә хусуси диггәт
јетирмәлидирләр.

Зәиф ешидән ушагларын нитгин-
дә мәннмәсәзиләк һаллары мүшаһи-
дә олуноур. Онлар әјры-әјры чини
вә һадисәләри адландырмаг әвәз-
инә, конкрет ситуәсијјаны бүтөлүкдә
ифадә едән сөзләр иһләдирләр. Мә-
сәлән, Р. М. Боскис мүәјјән етмиш-
дир ки, зәиф ешидән ушаглар бир
сыра ситуәсијјалары — «ушаглар гар
гыз дүзәлдирләр» вә ја «оглан гуш-
ларә дән төкүр» ситуәсијјаларын
«әл» сөзү илә ифадә едирләр; бәш-
га сөзлә, онларын нитгиндә номнә-
тивләшмә үстүлүк тәшкил едир.
Беләликлә дә зәиф ешидән ушаг-
ларын нитгиндә «фе'лләрин иснм-
ләшмәси феномени» мүшаһидә
олуноур: ушаг һәрәкәтләри әс-
линдә әшјалашдырыр. Оун үчүн
иснм бир нөв фе'лин функцијјалары-
ны ифадә етмәјә бәшләјыр. Бу фе-
номени фе'лләрин (еләчә дә сифәт,
сај вә с.) субстантивләшмәси илә
ејниләшдирмәк олмәз. Фе'лин (елә-
чә дә сифәт, сај вә с.) субстантив-
ләшмәси дедикдә онларын иснм
нитг һиссәсинә анд хусусијјәтләр
гәбул етмәси нәзәрә тутулур; «иш-
ләјәнләр» сөзү (иш-ишләмәк-ишлә-
јәнләр) буна мисәл ола биләр.

Бир пародоксал һадисәни дә гејд
етмәмәк олмәз: бир сыра һалларда
ушаг иснм мәсдәрлә, мәсәлән, быча-
гы кәсмәк, гушу урмаг мәсдәри илә
ифадә етмәјә бәшләјыр. Белә факт-
ларә хусуси һалларда — нитгин ми-
ника-жестә әсәсләндыгы һаллар-
да даһа чох тәсәдүф олуноур. Мә-
лум олдугу кими, мимика-жест ди-
линдә, «кәсмәк» вә «бычаг», «уч-
маг» вә «гуш» ејни жестлә ифадә
олуноур. Ләкин белә фактлары пси-

холожи бахымдан әтрафлы тәһлил
етмәк ләзымдыр. Әкәр зәиф ешидән
ушаг кар ушаглар кими жестә мейл
едирә, бу оун инкишафынын сәһв
дистигәмәтдә кетдијјини көсгәрир.

Р. М. Боскисин фикринчә, сөзлә-
рин чохмәһәлилыгы вә чохсөзлү-
лүк дә зәиф ешидән ушагларын нит-
ги үчүн сәчијјәвидир. Ушаг бир чох
һалларда ејни бир сөзү мүхтәлиф
мәһәләрда вә ја мүхтәлиф әшјалар-
ы ифадә етмәк үчүн иһләдир. Мә-
сәлән, «гыш» сөзү һәм «сојугду»,
һәм «гар», һәм «гар гыз» мәһәла-
рыны вә ја «охумаг» һәм «охут-
маг», һәм «парта», һәм «мәктәб»
вә с. мәһәларыны ифадә едир.

Зәиф ешидән ушагларда чохсөз-
лүлүк ашагыдакы кими тәзәһүр
едир. Шакирд дејир: «Әми ағачы
кәсир-сындырды». О, ејни фикри
иһи сөзлә — «кәсир» вә «сындыр-
ды» сөзләри илә ифадә едир. Тәдги-
гатчы бунун сәбәбини ашагыдакы
кими изәһ едир: ади һәјәти ситуәси-
јјәда ағачын догранылмәсы бир сы-
ра конкрет моментләри (ағача зәрбә
ендирмәк, ағачы парчаламаг вә с.)
әһәтә едир. Зәиф ешидән ушағын
нитгиндә бу моментләрин һәр би-
ри әјрыча сөзлә (кәсир-сындырды)
ифадә олуноур.

Беләликлә дә зәиф ешидән ушаг-
лар үмумилик дәрәчәсинә көрә сөз-
ләри фәргләндримәкдә чәтинлик
чәкирләр. Онлар сөзләри ја һәддин-
дән артыг кениш вә диффуз мәһә-
ларда, ја да сон дәрәчә дар мәһә-
ларда иһләдирләр. Мәһз буна көрә
дә зәиф ешидән ушаглар әтрафда-
кы адамларын нитгинин вә оху-
дуглары мәтиләри бир чох һалларда
бөјүк чәтинликлә анлајырлар. Бу
бахымдан бир факт да мараглыдыр:
зәиф ешидән ушаглар үчүн үмуми
нитг контексти әјдын, сөзләр исә
мәһәлум олдугда, онлар сөзләри мә-
һәларына көрә фәргләндрә билнр-
ләр. Бәшга сөзлә, онларын сөз еһ-
тијаты кениш олдугда нитгин гавра-
нылмәсы имканлары да иһсәбәтән ар-
тыр. Бурадан педагожи нәтичә чы-
хармаг чәтин дејилдир: зәиф еши-
дән ушагларын сөз еһтијатынын
кенишләндрилмәси онларын нит-

гинин инкишаф етдирилмәсинин
мүһүм јолларындән биридир.

Беләликлә дә биз зәиф ешидән
ушагларын нитгинин бәзи хусусиј-
јәтләринин нәзәрән кечирдик. Он-
лар, јухарыда гејд етдијјимиз кими,
инкичи симптоматика кими үчүнчү
симптоматиканы — тәфәккүр, һа-
физә вә с. кими идрәк процесләри-
нин инкишаф сәвијјәсини шәртлән-
дирир. Ләкин бу сонунчулар зәиф
ешидән ушағын давраныш вә фәа-
лијјәтиндә епифеноменә (ләзымсыз
психи процесләрә) чеврилмирләр вә
чеврилә дә билмәзләр. Психика фә-
ал характер дашыјыр. Оун вәситә-
силә вә комәјилә инсанын давра-
ныш вә фәалијјәти идарә олуноур.
Системли характер дашыјан функ-
сијјаларарасы әләгә бу процесни мү-
һүм чәһәтләриндән биридир. Нитг
тәфәккүрүн инкишаф хусусијјәтләр-
ини шәртләндридијји кими, тәфәк-
күр дә нитгин хусусијјәтләрини
шәртләндридир. Зәиф ешидән ушаг-
ларын нитгинин јухарыда нәзәрән
кечирдијјимиз хусусијјәтләри бу вә
ја дикәр дәрәчәдә онларын тәфәк-
күрүнүн хусусијјәтләри илә бағлы-
дыр.

Зәиф ешидән ушагларын тәфәккү-
рү хусуси тәһлимин илкин мәрһәлә-
синдә әјани-образлы характер да-
шыјыр. О, мүчәррәд мәфһумларла
әмәлијјат апара билмир. Нормада
үч јашына гәдәр әјани-әмәли тә-
фәккүрүн, 4-7 јашында әјани-об-
разлы тәфәккүрүн, мәктәб јашы
дәврүндә исә мүчәррәд (нәзәри) тә-
фәккүрүн әсәс тәфәккүр нөвү кими
инкишафы типик һесәб олуноур. Зә-
иф ешидән ушагларда тәфәккүрүн
әјани-образлы характер дашымасы
оун идрәк фәалијјәтинин бәшлыча
һадисәсинә чеврилнр, интеллектуал
потенциалыны мәһдудлашдырыр.
Нитгин гејд етдијјимиз хусусијјәтләр-
инин көкләрини дә мәһз бурада ах-
тармаг ләзымдыр.

Һәр шејдән әввәл, фе'лләрин
иснмләшмәси феноменин нәзәрән
кечирәк. Бизим фикримизчә, фе'л-
лин иснмләшмәси аңчаг әјани-об-
разлы тәфәккүр зәмининдә форма-
лаша биләр. Ушағын һәрәкәти әш-

јалашдырмасы аномал инкишаф шэрантинде эјани-образлы тэфэккүрүи мэнтигинэ тамамилэ ујғундур.

Јери кэлмишкэн гејд едэк ки, мэк-тэбэгэдэр јаш дөврүндэ нормал ушагларда да исмин вэ фе'лин мэнимсэнлэмэсинде спесифик чөһөт-лэр өзүнү көстөрир. Мүгајисэ мэг-содилэ бэ'зи фактлары гејд едэк.

Мэк-тэбэгэдэр јаш дөврүндэ ушагларын нитгинде ајры-ајры халларда исимлэ фе'лин исбөтинини дэјишил-мэси мүшайинде олунур. Бир халда — ушаглар, мөсөлэн, тәрбијөчинини охудуғу нағылы нэгл етдикде онларын нитгинде исимлөрдөн даһа чох истифаде олунур. Башга бир халда — тәрбијөчи нағылы илүстраси-јаларла нүмајиш етидрэрэк охуду-да исэ ушагларын нитгинде фе'лла-рын мигдары хејли чохалыр. Биз бу фактлары шэрти олараг «нитгин исимлөшмэси» вэ «нитгин фе'ллөш-мэси феномени» адландырыр.

«Нитгин исимлөшмэси вэ фе'л-лөшмэси феноменларини» «фе'лла-рын исимлөшмэси» феномени илэ ејинилөшдирмөк олмас. Онлар маһиј-јөт е'тибарилэ мүхтөлиф һадиселәр-дир. Лакин онларын һәр икиси еј-ни бир психоложи контекстде — ушагларда эјани-образлы тэфэккү-рүи инкишаф етдији бир шэрантде тэшөккүл едир. Биз бу факта эса-сэн белэ һесаб едирик ки, нэзәрден кечирдијимиз феноменләр истәр нормал, истәрсэ да аномал инкишаф шэрантинде дил (нитг) фактлары кими тэзаһүр етсөләр да, онлары нитгин инкишаф ганунаујғунлуғлары илэ изаһ етмөк дүзкүн олмасды. Һэмни феноменләр һәр ики халда тэфэккүр факты кими тәһлил олун-малыдыр. Онларын көклэрини да мөһз истәр нормал, истәр аномал инкишаф шэрантинде ушаг тэфэк-күрүндэ эмөлэ кэлэн спесифик хү-сусијәтләрде ахтармаг лазымдыр.

Зөһф ешидөн ушагларын исимлэ-ри вэ фе'ллэри мәнимсэмэси онла-рын нитгинин инкишафы бахымын-дан хүсуси актуаллыг кәсб едир. Биз бу һагда чидди дүшүнмәли вэ ону Азәрбајҗан ССР интернат-мәк-тәблэри шэрантинде сурдопсихоло-

жи аспектде тәдгиг етмәлијик. Зө-һф ешидөн ушагларын исмин һад-ларына көрә сөзлэри элагөлөндирә билмәмэси, сөзлэри чох вахт адлыг халда ишлөтмэси, фе'лин тәсриф-лөмөјән формаларындан эһ чох мәс-дәр формасына мүрачнәт етмэси вэ с. бөлкә да бу хүсусијәтлэ бағ-лыдыр.

Л. И. Тигранова зөһф ешидөн ушагларын нитги үчүн сәчијјәви олаң сөзүн чохмә'налылыгы вэ чохсөзчү-лүк һадиселэрини да дүзкүн олараг онларын тэфэккүрүи хүсусијәт-лэри илэ изаһ едир. Онларын һәр икиси зөһф ешидөн ушагларын тэфэккүрүи даһа чох эјанилији, об-разлылыгы илэ бағлыдыр. Сөзлэрини мәнәсынын эјани-образлы характе-ри онларын чохмә'налылыгында ифаде олунурса, һәр һансы бир һадисени ајры-ајры конкрет момент-лэри өз әкенин онларын нитгиндеки чохсөзлүкдә тапыр. Башга сөзлө, зөһф ешидөн ушагларын шүүрунда онларын ишлөтдиклэри ајры-ајры сөзләр керчөклијини эјани мәнзәр-синэ ујғун кәлир ки, бу да онларын тэфэккүрүи эјани-образлы характе-рини әкә етидирир. Зөһф ешидөн ушагларда хүсуси тә'лим просесин-де сөзлү тэфэккүр инкишаф етдикчә онларын нитги да зәкинлөшүр.

3. Зөһф ешидөн ушагларын типо-локијасы сурдопсихолокијаның ак-туал проблемлариндөн биринэ чев-рилмишдир. Һэмни проблемни һәл-ли нәинки ушагларә фәрди јайаш-ма, һәм да тә'лимни фәрдилөшди-рилмәси, тә'лим просесинде ди-ференциал јанашма системинини ишләнилмәси үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу чөһөтдән Л. И. Тигра-нованың тәдгигатынын нәтичәлэри марағлыдыр.

Л. И. Тигранова зөһф ешидөн ушагларын әгли инкишафы сәһә-синде апардығы тәдгигатын нәти-чәлэрини тә'лимә габиллијини (обу-чаемость) структуру планында тәһ-лил етмишдир.

Совет психолокијасында тә'лимә-габиллик аңлајышы тә'лимдә кери-гәлан шакирдлэрин психоложи тәд-гиги просесинде формалашмыш-

дыр (Б. Г. Ананјев, Н. С. Лејтес, З. И. Калмыкова, Н. А. Менчин-скаја вэ б.).

Психоложи тәдгигатлар нәтичә-синде мүәјјән едилмишдир ки, ша-кирдин әгли инкишафы онун малик олдуғу билликлэрин һөчминэ шамил едилә билмәз. Ушагын тәдрис им-канларышы мүәјјән етмөк үчүн онун тә'лимә габиллијини өјрәнмөк зә-руридир. Тә'лимә габиллик шакирд-лэрин тәдрис габиллијәтлэрини ха-рактеризә едир. О, ушагларын һа-физәси вэ диггәтинини дејил, тэфәк-күрүиүчү да хүсусијәтлэри илэ шәрт-ләнир. Һәтта бир чох халларда һа-физә вэ диггәтин нәтичәлэринә көрә јакшы охујан шакирдләрлэ тә'лим-дә кери гәлан шакирдләр арасында әсәслы фәрг нэзәр чарпыр. Мәсә-лән, бир тәдгигат заманы 20 сөз вэ 20 рәғәмдән биринчиләр 7 сөзү вэ 5 рәғәми, икинчиләр исә 7 сөзү вэ 6 рәғәми јадда сахламышдылар. Баш-бир тапшырығы һәлл едөркән би-ринчиләр 8 (?!), икинчиләр исә 7 сәһвә јөл вермишдиләр. Онларын тэфәккүрүндә исә бу бахымдан спесифик хүсусијәтләр өзүнү көс-төрир.

Л. И. Тигранова психоложи тәд-гигатларә әсәсэн зөһф ешидөн ушаглары ашағыдакы типләрә ајы-рыр:

- а) тә'лимә јүксәк сәвијјәдә габил ушаглар,
- б) тә'лимә ашағы сәвијјәдә габил ушаглар,
- в) әгли чөһөтдән кери гәлан ушаг-лар.

I типә тапшырығы мүстәгил ич-ра едән, тапшырығын һәлли просе-синде әләвә көстөришдөн истифаде едә билән вэ тапшырығы експери-ментаторун көмәји илэ һәлл етмәји бачаран ушаглар дахилдир. II типә мәнәсуб олан ушаглар тапшырығы јалысы онун һәлли принципни бир нечә дөһф изаһ едилдикдән сонра ичра едир вэ көмәји ашағы сәвијјә-дә гаврајырлар. Әгли чөһөтдән кер-и гәлан ушаглар исә III типни тәһ-кил едилрәр.

Педагожи психолокијада тә'лим-дә кери гәлан шакирдлэрин типлә-

рини тәсниф едөркән, башлыча көс-төричи кими, тә'лимәгабиллик көтү-рүлсә да, бу заман һәм да дикәр көс-төричиләр — шакирд мөхснјәтнини исгигамәти, онларын шөтивасија сә-һәси вэ с. нэзәр алыныр (Бах: К. Н. Волков, Психологи о педагоги-ческих проблемах. М., 1981, сәһ. 45—46). Бу чөһөтдән Л. И. Тигранова-нын тәснифаты, әслиндә, чох сәдә-дир. О, тә'лимә габиллик аңлајы-шыны маһијјәт е'тибарилэ ушаглар-ын аномал инкишаф сәвијјәсинә мүвафиг олараг тәһлил едир вэ диг-гәти ајырда олмуш ушаг групплары-нын әгли инкишаф хүсусијәтлэринә чөлб едир. Л. И. Тигранованың тәс-нифаты зөһф ешидөн ушагларын тә'лимәгабиллијинини структуринда-кы фәрглэри көрмөк вэ онларын идрәк фәалијәтинини хүсусијәтлэ-рини мүәјјән етмөк имканы версә да, о, шөхснјәт амилни нэзәрә ал-мадығы үчүн мөһдуд характер да-шыјыр.

Зөһф ешидөн ушаг көзөкөрүмәз-мин бир теллә башга адамларла бағлыдыр. Әкәр ушаг коллективни-нин психоложи хүсусијәтлэрини нэ-зәрә алмасаг, интернат-мәктәб шэ-рантинде коллективадахили шөхсн-јәтләрарасы мүнәсибәтлэри өјрән-мәсәк, ушагын аномал инкишафы-нын характеристикасыны да тә-сәввүр едә билмәрик. Бурада интер-нат-мәктәб шэрантинини өзү илэ бағ-лы олан амилләр үзәриндә да чидди дүшүнмөк лазымдыр.

Психоложи тәдгигатлар көстөрир ки, аиләдә вэ аиләдән кәнардә (ушаг евиндә, интернат-мәктәбдә вэ с.) тәрбијә олунан ушагларын псих инкишафында спесифик хү-сусијәтләр мүшайиндә олунур, һәт-та ејни бир хәстәлијә тугулуш ата-лы-аналы ушагларә исбөтән, јетим ушагларын кеч сағалмасы факты истәр педиатријада, истәрсә да тиб-би вэ сәһә психолокијада чохдан мө'лумдур. Бу мәсәлә психолокија-да һәлә кифәјәт гәдәр өјрәнилмә-мишдир. Зөһф ешидөн ушагларын психолокијасы мәсәлэләри исә бу истигамәтдә, демәк олар ки, тәһлил олунмамышдыр. Лакин бунула бә-

лэ, мэлум фактлардан мүүжэн нэ-
тичэ чыхармаг мүмкүндүр. Интер-
нат-мэктэб мүһитиндэ ушаглар
жашлыларла үнсijэт дефекти шэ-
раитиндэ тэрбијэ алырлар. Онлар
мүүллим вэ тэрбијэчилэрлэ эсасэн
груп дахилиндэ үнсijэтэ (груп үн-
сijэти) кирирлар. Бүтүн буилар
исэ, бир тэрэфдэн, ушагын башга
адамларла (биринчи нөвбэдэ јаш-
лыларла) гаршылыгы тэсирини
емосионал чөһөтдөн касадлашды-
рырса, дикэр тэрэфдэн, онун һаја-
тында һэмјашыд јолдашын ролуну

артырыр вэ с. Бу чөһөти нэзэрэ ал-
мадан зөиф ешилдэн ушагларда, мә-
сэлэн, үнсijэт тэлэбатынын инки-
шаф хүсусijэтлэрини ајдылаш-
дырмаг, эслиндэ, мүмкүн дејил.
Белэликлэ, зөиф ешилдэн ушаглар-
да дикэр психи просеслэр кими,
нитгин инкишафы мәсэлэсинэ дә
шөхсijэт бахмындан јанашмаг
зэруридир. Интернат-мэктэб шэ-
раитиндэ тэлим просесинин сэмэрэ
вэ кејфијјэтинин даһа да јүксөлдил-
мэсинин эсас шөртлэриндэн бири
мөһз буидан ибарөтдир.

Нэзэри гејдлэр

ЗАМАН МҮНАСИБЭТЛИ СИНТАКТИК ҚОНСТРУКСИЈАЛАР ҲАГГЫНДА

Набат АБДУЛЛАЈЕВА
филологија емлэри доктору

Марксисг-ленинчи фэлсөфөјэ кө-
рө заман материјанын мөвчудлуг
фермасыдыр. «Һэр бир варлығын
эсас формалары мөкан вэ заман-
дыр, заман харичиндэ варлыг да
мөкан харичиндэ варлыг кими эи
бөјүк чөфөнкијатдыр» (Ф. Енкелс,
Анти-Дүринг. Бақы, 1953, сөһ. 49 —
50). Һэрөкөт едэн материја илэ вөһ-
дөтдө олаи заман бизим шүурумуд-
дан асылы олмајараг объектив ала-
мин өзүндө мөвчудлур. Объектив за-
манын инсан тэрэфиндэн дэрк олу-
масы фэлсөфи замандыр. Грамматик
заман исэ объектив заманын
инсан тэфөккүрүндөки тэзаһүрүнүн
дил васитэлэри илэ ифадэсидир. Об-
ъектив заманла грамматик заман
арасындакы фэрг ондан ибарөтдир
ки, объектив заман бүтүн бөшөр
үчүн ејин олдугу һалда, грамматик
заман мүхтэлифдир. Һэр бир дилин
өзүнөмөхсус васитэлэри илэ грамматик
заман сөвијјэлэнир.

Лингвистик заман категоријасы-
нын эи кениш ишлэнэн компоненти
морфоложи вэ синтактик замандыр.
Морфоложи заман, эсасэн, фе'лини
заман шөкилчилэри илэ ифадэ олу-
нур. Синтактик заман исэ мүхтэлиф

сөвијјэлэрдэ, мүхтэлиф конструкци-
јаларла эмэлэ кэлнр. Бу, фе'ли тэр-
киблэр һесабына кенишлэнмиш садэ
чүмлөлэр, тэркибиндэ исми бир-
лөшмөлэр олаи садэ чүмлөлэр, за-
ман будаг чүмлэли табели мүрөк-
көб чүмлэ вэ заман элагэли табес-
из мүрөккөб чүмлэ, заман зөрфли-
јинэ көрө ајдылашдырма элагэли
табесиз мүрөккөб чүмлэ сөвијјэлэ-
риндэ баш вернр.

Садэ чүмлэ сөвијјэсиндэ заман
мүнасибөти заман мәналы исми
бирлөшмөлэрлэ ифадэ олуноур. Мә-
сэлэн: «О, һэр ил баһарда рајона
кедир». «О, 1955-чи илин бир ију-
нунда анадан олмушдур».

Фе'ли тэркиблэр һесабына кениш-
лэнмиш садэ чүмлэ сөвијјэсиндэ за-
ман мүнасибөти ики синтактик ва-
һидлэ — фе'ли баглама вэ фе'ли си-
фөт васитэсилэ жараныр. Мәсэлэн:
«Арада бир Еминин адыны чөкөндө
гызын ичэридэн чалханыб сарсыл-
дығыны ашкар дүјдүм» (С. Гә-
дирзәдә). «Ертәси күн сөһәр тез-
дән сакит бир күчә илэ шөһәрин
мәркәзи мејданына доғру кедәркән
Ромеш бу гәрара кәлди» (Р. Та-
гор.) «Јолчулар вэ атлылар ајаг-

ларыны јердәи көтүрәр-көтүрмәз он-
ларын изләрини гар долдурурду»
(Ә. П. Макуллу).

Бәри гошмасы эсас фе'лдәки
ишин башланма вахтыны, сонра
гошмасы исэ заман ардычыллығы-
ны көстәрир. Мәсэлэн: «Мән кәнд-
дән чыхандан бәри башыма кәлән-
ләр барәсиндә анама бир сөз демә-
мишәм». «Идман мөшғәләсә гурта-
рандан сонра Мәнсүрә чај гырагы-
да сачларыны дарајирды» (С. Гә-
дирзәдә).

Заман мүнасибөти тәкчө фе'ли
багламаларла дејил, гошмалы фе'-
ли сифөт тәркиби илэ дә эмэлэ кә-
лир. —ан² шөкилчиси фе'ли сифөт
тәркиби + гәдәр, кими, дәк,
—чән гошмалары васитәсилэ эсас
фе'лдәки һәрәкәтин баш вердији
мүддәтәдәк олаи заманы ифадэ едир.
Мәсэлэн: «Онлар бу сәмтә ајаг ба-
сана гәдәр (кими, дәк) гаранлыг
дүшдү». «Мухтар кәләнчән гајыг
чыхыб кетди».

Фе'ли сифөт тәркибиндәки ишин
гуртарма заманы эсас фе'лдәки
ишин башлама заманы илэ ејин
олдугда, хәбәрин ифадэ олундугу
фе'л, эсасән, индики вэ кәлөчөк за-
ман үзрә тәсрифләннр. Ани заман
мүнасибөти эмэлэ кәтирмәсинә көрә
кими, тәки гошмасы илэ ишләнән
—ан шөкилчили фе'ли сифөт тәрки-
би вахт, күн, заман сөзлэри илэ иш-
ләнән — дыгы¹ шөкилчили фе'ли
сифөт тәркибинин мәнасына үјгүн
кәлир. Мәсэлэн: «Кичик гардашы
Османы көрән кими (тәки) јерин-
дән тәрпәнди». «Һәр дөфә онлар бу
сәмтә ајаг басдыгы вахт (заман)
диварын арасындан бәријә бир чүг
гара көз бахырды».

Мүрөккөб чүмлэ сөвијјэсиндэ за-
ман мүнасибөти табели вэ табесиз
мүрөккөб чүмлэләрини тәркиб һис-
сәлэри арасында олур. Табели мү-
рөккөб чүмлэнин будаг чүмләси
баш чүмләдәки иши замана көрә
конкретләшдирнр; тәркиб һиссәлэ-
риндәки иш арасында заман үјгүн-
луғу олур. Белә јахынлашма лексик
вэ морфоложи категоријанын көмә-
ји илэ эмэлэ кәлир. Лексик васитә
ја тәркиб һиссәләриндән бириндә,

ја да һәр икисиндә ишләнә биләр.
Мәсэлән: «О, тәк отагда отуруб
јеничә мүркүләјирди ки, сәсә көз-
ләрини ачды» (С. Гәдирзәдә).
«Елә ки, Гурбан гашгабагыны төк-
дү, о, мәзлум-мәзлум шикајәтә баш-
лады» (М. Сүләјманов). «О
галхыб халатыны кејинди, ушагла-
рынын отагына кечмәк истәди, елә
бу вахт Лачын јавашча гапыны ара-
лајыб ичәри кирди» (Ә. Әбүлһә-
сән). «Иван Николајевич аиләси
илэ бурада бир гәдәр истираһәт ет-
дикдән сонра кетмәјә һазырлашыр-
ды ки, бу вахт үч-дөрд фәһлә ичә-
ри кирди (С. Рәһман)».

Онда, о заман, о вахт лексик ва-
ситәси баш чүмләдә иштирак едир.
Мәсэлән: «Мән јалныз онда сакит
олурам ки... үрәјим бошаләсин»
(Г. Хәлилов). «Агајев ону о за-
ман габаглады ки, Искәндәрзәдә исэ
исә сорушмаг истәјирди» (М. Сү-
ләјманов).

Заман будаг чүмләсинин һәм баш,
һәм дә будаг чүмләсиндә лексик ва-
ситә иштирак едәркән, әввәлкиләр-
дән фәргли олараг, будаг чүмләдә
иш давам едир, битмир. Мәсэлән:
«Нә гәдәр ки, бә'зи кәңчләримиз
һәјәтә гара ејнәклә бахмага баш-
лајыблар, онда ишыгы көлкәдән чә-
тин ајырачаглар» (Н. Бајәв).
«Елә ки, Бајрам Чичәклинни, өз һә-
јәт-бачысыны дүшүнмәјә башлајыр-
ды, онун фикри дәрһал Әзизни кәл-
дији колхоз идарәсинә саташырды»
(Ә. Вәлијев). «О заман ки, фа-
шистләр Кымы тумушду, бирдән
кағызын арасы кәсилди» (Ә. Вә-
лијев).

Табели мүрөккөб чүмләдә заман
мүнасибөти һеч бир лексик васитә-
нин иштиракы олмадан, морфоло-
жи васитә илэ дә эмэлэ кәлә билнр.
Белә һалда баш чүмләнин хәбәри
шүһуди кечмиш заманы билдирән
фе'ллә, будаг чүмләнин хәбәри исэ
нәгли кечмишини һекәјәси илэ ифа-
дә олуноур вэ һәмнишә инкар билди-
рир. Мәсэлән: «Гыз бунун нә демәк
олдуғуну көтүр-гој етмәјә мачал
тапмамшыды ки, үст гатдан килин
мәһлул фәвварә вурду». «Комиссар
мешә илэ һеч ики километр 108

кетмәнишди ки, әлиндә автомат тутмуш бир алман солдаты гәфләтән онун гаршысыны кәсди» (Әфган).

Бу типли чүмлөләрдә олдуғу киими, будаг чүмләсинин хәбәри мәсләр вә истәмәк фе'ли илә ифадә олуиан табели мүрәккәб чүмлөләрдә заман будаг чүмләсиндәки һәрәкәт дә ани заман билдирир. Мәсәлә: «Кәндә гајытмаг истәјирдим ки, тәчили жардым машыны сүрәтлә кәлиб көрүпүнү јанында дајанды» (Н. Нәғәјев). «Ону голларым арасына алмаг истәјирдим ки, гапы ачылды» (Г. Хәлилов).

Заман будаг чүмләсинин бу тип, адәтән, баш чүмләдән әввәл кәлир. Хүсуси типли заман будаг чүмләсиндәки ишлә баш чүмләдәки иш арасында ғыса заман фасиләси олур, будаг чүмләни баш чүмләјә баглајан ки баглајычысы фе'ли тәркибдән сонра ишләдилр вә будаг чүмләдәки заман мә'насыны даһа да габарыглашдыр. Мәсәлә: «Баш һәкимә рајон мәркәзиндән хәбәр верәндә ки, сизә чәрраһ көндәририк, о, рәнцидә һалда чиниләрини ојнатмышды» (Ә. Бабајев). «Мүршүд киши ашмам ешидәндә ки, Әбил кәлиб, һирсини јемәдән гонағын јанына кетди» (Ә. Вәлијев).

Табесиз мүрәккәб чүмләрини тәркиб һиссәләриндә заман мүнәсибәти ејни заман дахилиндә баш верир. һадисәләр ја ејни заманда, ја да бир-биринин ардынча ичрә олуиур. Буна көрә дә бурада морфоложи заманын ејни олмасы һәлә һадисәнин ејни заманы олмасы демәк дејил. Мәсәлә: «Оглан башыны ашағы салыб јериндән тәрләмәди, мүәллим огланын гарабугдајы јанағындан јаваш-јаваш јуварлаиан көз јашы көрдү» (И. Әфәндијев).

дијев). «Чәһә һәр дәғиғә чәһәһәм киими аловлар ичиндә гајнајыр, гара торпаг дәһшәтлә һаваја соврулур» (Н. Мәһди).

Табесиз мүрәккәб чүмлөләрдә заман мүнәсибәти ејнизаманлыг вә ардычылзаманлыг мә'налы олур.

Ејнизаман мә'налы табесиз мүрәккәб чүмләрини тәркиб һиссәләриндәки һадисә бир вахта баш верир. Мәсәлә: «Бу ан елә бил аианын да гәлбиндән кәдәр учду, онун көз јашлары гуруду, рәнки ачылды, титрәјән додағларына тәбәсәүм гонду» (К. һүсәјноғлу).

Ардычыл заман мә'налы табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләриндә һадисәләр бир-биринин ардынча баш верир. Мәсәлә: «Севинчиндән Дүррәнин көзләри долухсунду, сонра үзүндән ахан јаш дамчылары мирваријә дөндү» (С. Вәлијев).

Табесиз мүрәккәб чүмлөләрдә ејнизаманлыг вә ардычылзаманлыг мә'насы һеч бир лексик вә морфоложи васитә илә ифадә олунајыб, үмуми мәзмундан ајдынлашыр.

Бүтүн бу дејилмишләрә јекуи вурараг, белә гәһәтә кәлмәк олар ки, заман мүнәсибәтли синтактик конструкијалар садә чүмлә, фе'ли тәркибли садә чүмлә вә мүрәккәб чүмлә сәвијјәсиндә мөвчуддур. Садә чүмлә сәвијјәсиндә ғысазаманлыгузуизаманлыг, анизаманлыг-ардычылзаманлыг мә'налары; мүрәккәб чүмлә сәвијјәсиндә анизаманлыг-ејнизаманлыг вә ардычылзаманлыг мүшәһидә олуиур. Буилар лексик вә морфоложи ваһидләрини вәһдәтиндә баш версә дә, заман чалары даһа чох синтактик ваһидләрдә реаллашма имканына маликдир. Чүнки чүмлә үнсәјјәт ваһиди киими, мә'на вә грамматик чәһәтдән тамамланмыш, бүтөвләшмиш конструкијадур.

СӨЗЛӘРИН ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ИНКИШАФИ ҺАГГЫНДА

Фазил ӘМӘДОВ
филолокија елмләри намизәди

Лүғәт тәркиби дилин ән дәјишкән вә мүтәһәррик саһәсидир. Халгын ичтиман-сијаси, социал-иғтисади, мәдәни һәјатында баш верән бүтүн әһәмијјәтли һадисәләр дилдә бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз әксини тапыр. Дилин сөз еһтијаты бир тәрәфдән јени лексик ваһидләр һесабына зәнкннләшпсә, дикәр тәрәфдән, вахтилә дилдә ишләниш күли иғдарда сөз башгалары илә әвәз едилр, истифадәдән галыр, арханзмләр сырасына кечир. Лакин дилин тәкмилләшмәси, чилаланмасы јалныз онун кәмијјәтчә дәјишмәси јолу илә дејил, һәм дә лүғәт тәркибиндә олан сөзләрин кәйфијјәтчә инкишафы вә ситәсилә һәјата кечир. Биринчи чәһәт, әсәсэн, харичи амилләрини тәсири илә мејдана чыхырса, јә'ни дилә јени сөзләрин кәлмәси ичтиман-тарихи инкишаф процесин илә әләғәдардырса, сөзләрин семантик дәјишклији, даһа чох, дилин өзүнүн дахили гаунаујјунлуғу, милли хүсусијјәтләри илә бағлыдыр.

Лүғәт тәркибинин дәјишилмәсиндә марағлы вә сәмәрәли васитә ролуну ојнајан сөзләрин лексик-семантик инкишафы процесин мүасир дилимиздә өзүнү даһа габарыг бүрүзә верир, чүнки әһәтә олуиуғу муз аламини күндән-күнә инкишафы бир сыра јени аилајышларын мејдана чыкмасы вә онлары ифадә едән сөзләрин мә'наларынын чоһалмасы илә нәтичәләнир. Бу мүнәсибәтлә Р. А. Будагов һағлы олараг гејд едир ки, бир чох дилләрин инкишаф истигмәти сөзләрин чоһмә'налылыгынын күчләшмәсинә доғру јөнәлмишдир. Башга сөзлә десәк, һәр һансы дилдәки сөзләрин чоһмә'налылыг имканы о дилин инкишаф сәвијјәсинин өзүндә әкс етдирән бир күзкүдүр.

Әлбәттә, сөзләрдә кедән семантик дәјишмәләр јалныз онларын мә'наларынын чоһалмасы илә јох, һәм дә ја тамамилә башга мә'нанын газә-

нилмасы, јахуд да мә'нанын даралмасы, чоһмә'налыгдан тәкмә'налыга кечмәси илә өзүнү көстәрир. Мәсәлә, оғул сөзү гәдим јазылы абидәләрин дилиндә «оғул» мә'насында башга, һәм дә «нәсил, өвлад» мәзмунуну дашымышдыр. һәмни сөзүн «өвлад» мә'насында инди дә бир сыра гоһум түрк дилләриндә истифадә олуиур. Башга бир мисал. Дилимизин ән дәрин гатларыны өзүндә әкс етдирән јазылы материаллар сүбүт едир ки, үмумхалг дилиндә ишләнән «плов» мә'налы аш лексик ваһиди әввәлләр, үмумијјәтлә, «хөрәк» мә'насында ишләнишдир. Мәсәлә: «Уманыма, усаныма аш једиртдим, ач көрсәм дојуртдум» («Дәдә Горғуд»), «Ичәрәм гәм мөтбәхиндән дүрлү-дүрлү ашлар» (Нәсими). Бу сөзүн «хөрәк» мә'насында ишләнмәсинин изләри мүасир диалект вә шивәләримиздә галмагдадыр. Губа диалектиндә довғаја ајран ашы (јә'ни ајран хөрәји), сүдлү сыјаға сүдлү аш дејилр. Мүасир әдәби дилимиздә исе аш сөзүнүн үмуми мә'насы даралмыш, хөрәжин јалныз бир нөвүнү билдирән мә'нада сабитләшмишдир.

Дилимиздә сөзләрин лексик-семантик инкишафы һағгында белә фактларә тез-тез раст кәлирик. Хүсусилә «Китаби-Дәдә Горғуд» дастанларындан тутмуш, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри дә дахил олмагла, әдәби дилимизин орта әср абидәләринин лүғәт тәркиби бу чәһәтдән зәнкнндир.

Семантик дәјишклијә уғрамыш сөзләрдән бири икид лексик ваһидидир. Мә'лумдур ки, бу сөз мүасир дилимиздә «гоһаг, гәһрәмән» мә'наларында кениш ишләнмәкәдир. Дилимизин тарихинә нәзәр салдыгда исе ајдын олур ки, һәмни сөз (јикит формасында) даһа чох «чаван оғлан» мә'насыны билдирмишдир. «Дәдә Горғуд» дастанларында

охујуруг: «Сарп јујуркан газылыг ата намәрд јикид миңә билмәз». Соңрақы јазылы абидәләримизин дилиндә икид сөзү һәмни мәгамда чыхыш етдикдә чох вахт мәрд лексик ваһиди илә јанашы ишләнишидир: «Мәрд икидләр мүхәннәт-дән сечилсин» («Короглу» дастаны).

Букүнкү дилимиздә гадын палтарынын бир нөвүнү билдирән дон сөзү дә мараглы ичкишаф јолу кечмишидир. Бу сөз әввәлки материалларда даһа кениш аңлајышы — өртүк, палтар мә'насыны билдирмишидир: «Әјни јер дөмир доғум сахлардым («Дәдә Горгуд»), «Јүз фәхр тәһимдәки габаја, Бир дон мәнә лүтф ејләјибдир» (Фүзули). Көрүндүјү кими, бу лексик ваһидини семантик дәјишмәси мә'нанын даралмасы, даһа да конкретләшмәси истигамәтиндә олмушдур.

Өз ичкишафы боју семантик дәјишмәјә уғрамыш сөзләрдән бири дә киши лексик ваһидидир. Бир сыра јазылы абидәләрин дилиндә һәмни сөзүн мүасир дилимиздәки мә'насындан башга, үмумијјәтлә, «адам, инсан» аңлајышыны билдирмәси чох кениш јер тутур. «Анам киши, гызым киши! Ала данла јериндә дуру кәлдин» («Дәдә Горгуд»), «Керчәк олан киши доғстан ајрылмаз» (Хәтәи) вә с.

Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә охумаг фе'ли ејни заманда «чағырмаг» мә'насыны дашымышдыр. «Бајбура бәј базирканларыны јанына охуду, бујруг етди» («Дәдә Горгуд»). Бу сөз соңрақы ичкишаф нәтичәсиндә әввәлки мә'насыны дәјишмишидир.

Мә'нанын даралмасы нәтичәсиндә семантикасыны дәјишмиш сөзләрдән бир дә сөјүш лексик ваһидидир. Бир сыра лүгәтләр вә гәдим түрк дилләринә анд материаллар сүбут едир ки, сөјүш лексеми әввәлләр даһа үмуми вә нејтрал мә'наны—данышмаг процесини билдирмишидир. Бу сөзүн һәмни мә'насына һәтта дилимизин исбәтән соңрақы дөврүнә — XVIII әсрә анд материалларда да тәсадүф едирик: «Да-

ныш, тутт сифәт, тәкәллүм ејлә, Ла-биндән бир нечә сөјүшләр сөјлә» (Гүдәи).

Даһа бир мараглы семантик дәјишмәјә мурачиәт едәк: «Үзүнә тапанча урајым мән» (Хәтәи), «Мәнә елдән дөјәр тапанчаву зур» (Фүзули). Фактлар көстәрир ки, тапанча сөзүнүн букүнкү охучу үчүн тамамилә көзләнишләнмәз олан «сидлә» мә'насы классикләримизин дили үчүн сөчијјәви олмушдур. Шүбһәсиз, сөзүн мүасир мә'насы онун дахили семантикасындан, партылы илә сәс чыхартма мәзмунундан ирәли кәлмишидир.

Дилин мүхтәлиф чәһәтләринин ичкишафы, дәјишмәси ејни вахтда вә бирдән-бирә баш вермир. Буна көрә дә елә һаллара раст кәлирик ки, вахтлә о дөвр үчүн тамамилә ганунаујғун олан дил фактлары соңралар башгалары илә сыхышдырылса да, олар һеч бир из гојмадан јох олмур, мөјјән ифадәләрин, фразеоложи ваһидләрин, аталар сөзләринин, мәсәлләрин вә с. тәркибиндә бу күнә кими кәлиб чыхыр. Мәсәлән, мүасир әдәби дилимиздә тез-тез гызыл бајраг, гызыл ган, бә'зи диалектләрдә гызыл кәрипч вә с. кими ифадәләрә тәсадүф едирик. Дилимизин даһа дәрин гатларына вардыгда мә'лум олур ки, гызыл сөзү гәдим түрк дилләриндә, еләчә дә Азәрбајчан јазылы абидәләриндә «гырмызы» мә'насында ишләнишидир: «Гызы, кәлини гас-гас күлмәз олду, гызыл хына ағ әлиңә јахмаз олду» («Дәдә Горгуд»), «Бојанарсыз гызыл гана, дуриалар!» (Видәди).

Лексик-семантик дәјишкәнлә уғрамыш сөзләр групу үчүн сөчијјәви олан лексик ваһидләрдән бири дә алчаг сөзүдур. Бу сөз гәдим түрк јазыларында, еләчә дә Азәрбајчан абидәләриндә «уча», «јүксәк», «али», «тәвазәкар» мә'наларында ишләнишидир: «Алчаг јердә јанылыбдыр таңры еви» («Дәдә Горгуд»), «Алчаг габаглы ол, мүдам алчаг ол, Демә пулум вардыр, малым јахшыдыр» (Хәсәтә Гасым). Алчаг сөзү, мә'лумдур ки, мүасир

дилимиздә инсана анд едилдикдә тамамилә мәнфи мәзмун дашыјыр. Түрк вә түркмән дилләриндә бу сөз инди дә «тәвазәкар» мә'насында ишләнир. Алчаг сөзүнүн ән гәдим мәнасынын (уча, јүксәк) исләри данышыг дилимиздә ишләдилән алчаг дағлары јаратмаг ифадәсиндә галмышдыр.

М. П. Вагифин дилиндә тез-тез габаг сөзүнә тәсадүф едирик: «Бу-лут зүлфү, ај габаглы көзәлини дурбан башына доланмаг көрәк». Әлиндә һәмни сөз тәкчә Вагифин вә башга ел шаирләринин әсәрләриндә јох, һәмчинин ән гәдим түрк јазылы абидәләринин дилиндә дә «үз» мә'насында ишләнишидир. Габаг сөзүнүн бу мә'насыны гаш-габаг саллады, гаш-габагыны јығышдырды, күнүн габагы тутулду кими ифадәләрдә мүшаһидә етмәк олар.

Гонмаг фе'ли дә мараглы лексик-семантик ичкишаф процеси кечирмишидир. «Дәдә Горгуд» дастанларында охујуруг: «Мәндән алчаг кишиләри ағ отага, гызыл отага гондурду?» Јахуд: «Ол гырк намәрдләр дәхи бир јердә гонмушларды». Түрк дилләринин гәдим тарихинә анд лүгәтләрдән мә'лум олур ки, гонмаг фе'ли әввәлки дөврләрдә «јерләшмәк, отурмаг, дајанмаг» мә'наларында кениш јайылмышдыр. Һәмни мә'налар соңрақы дөврдә јазылы абидәләриндә дилиндә аз ишләнишмишидир: «Мүдәввәр нөгтеји-халык бәбәк тәк ејнә гондурдум» (Нәсим), «Гоч Короглу гонар олса јәһәрә» («Короглу» дастаны). Бу сөзүн јухарыда көстәрдјимиз мә'налары мүасир дилимиздә ишләнән тәјјарә гонду, гуш гонду ифадәләриндә ајдын көрүнмәкдәдир. Ентимал етмәк олар ки, гонум-гоншу ифадәсиндәки гонум сөзү дә «јахынлыг» мә'насыны билдирир.

Дилимизин әввәлки дөврләриндә әр сөзүнүн букүнкү мәзмунундан башга, даһа үч мә'насындан истифадә олундуғуну көрүрүк: 1) «киши» мә'насында: «Евинә јазыдан, јабандан бир удлу гонаг кәлсә, әр адам евдә олса...» («Дәдә Горгуд»), «Гучмаг диләр ол белли кәмәрвар, Јолун

да онун тәки кәм әр вар» (Хәтәи); 2) «гәһрәман» мә'насында: «Мәрд одур ки, ишин тутта мәрд илән, Әр истәсон кеч намәрдән, әр дилән» (Гурбәни); 3) «еркәк» мә'насында: «Һәг аны әр јаратды, јохса диши» (Нәсим). Ону да гејд едәк ки, әр сөзүнүн мүасир дил бахымындан арханк сајлан «киши» мә'насына букүнкү бәдин дилимиздә на-дир һалларда да олса, хусуси үслуби мәгамла әлагәдар раст кәлирик: «Бурада, бу бучагда һәр оғлан, һәр гыз, Бојүјүб бир икид, бир әр олачаг» (С. Вурғун). Һәмни лексик ваһидини «киши, гочаг» мә'насы «Јахшылыга јахшылыг һәр кишинин ишидир, јаманлыга јахшылыг әр кишинин ишидир» аталар сөзүндә сахланмышдыр.

Мә'лумдур ки, Јемиш сөзү букүнкү әдәби дилимиздә бостан биткисинин бир нөвүнү билдирир. Фүзулинин мәшһур «Сәһбәтүл-әсмар» әсәриндә турунчун дилиндән дејилмиш белә бир бејтә раст кәлирик: «Мән әфтүрәји-тәами-шаһәм, Јемишләр ичиндә падшаһәм». Нәсим дә «Туби ағачынын надир Јемиши, һәг аны әр јаратды, јохса диши?» — дејәркән, шүбһәсиз, «говуну» мә'насыны нәзәрдә тутмамышдыр. Демәли, дилимизин даһа дәрин гатларында бу сөз, үмумијјәтлә, «мејвә», мә'насыны билдирмишидир. Бақы диалектиндә Јемиш сөзүнүн «гуру мејвә» мә'насындан инди дә истифадә олунмагдадыр. «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүгәтиндә бу лексик ваһидин икинчи мә'насы «һәр чүр гуру мејвә» кими вериләркән, јәгин ки, бу факт әсас көтүрүл-мүшдур.

Јемиш сөзүнүн һәмни мә'насы чаңлы данышыгда ишләдилән Јер-Јемиш ифадәсиндә галмышдыр.

Сүрмәк фе'ли мүасир дилимиздә машыны, инәји, гојуну вә с. сүрмәк мәгамында ишләнишмәкдәдир. Бир сыра тарихи јазылы материаллар көстәрир ки, әввәлләр бу сөздән тәкчә һәмни мәгамда јох, үмумијјәтлә, онун «говмаг, узаглашдырмаг» мә'насындан кениш истифадә олунмушдур: «Мәрә, гызы верин, шәһәр-

дэн сүрсүн...» («Дэдэ Горгуд»), «Кишвэри гарн гулуидур, сүрмэ гапундан ани» (Кишвэри).

Гэрб групп (Газак, Товуз) диалект вэ шивэлэригиздэ сүрмэк фе'ли инди дэ «говмаг» мәнасында ишлэнмэкдэдир. Эдэби дилигиздэ исэ бу мәнэ сүркүн лексик ваһиндэ галмышдыр.

Сынмаг фе'ли мүасир дилигиздэки мәнасындан башга, эввэлки дөвр жазылы абидэлэригиздэ «мэглүб олмаг» мөгамында да ишлэнмишдир: «Жагы басылды, дүшмөн сынды» («Дэдэ Горгуд»), «Синдырыб дүшмөнлэри, кор етдики э'далары (В и н д а д и). Илк бахышда күман етмэк олар ки, бу сөз һәмни мээмуну мөчэзи мәнэда ишлэндижинэ көрө газанмышдыр. Лакин түрк диллэринин тарихинэ анд мөибэлэр сүбүт едир ки, бу сөздөн мүстэгил шәкилдэ жухарыда көстөрдийимиз мәнэда кениш истифаде олуиушдыр. Азэр-бэјчан диалектоложки материалларында сынмаг сөзүнү «мэглүб олмаг» мәнэсы гејдэ алынмышдыр. Үмүмхалг дилигиздэки өзүнү сындырмады, гој дост-дүшмөн јанында сынмасын ифаделэригиздэ бу мәнанын мүэјјөн илэлэрини мүшаһидэ етмэк олур.

Чагырмаг фе'ли мүасир дилигиздэ

дэки мәнаны газанана гэдэр јазылы абидэлэрини дилигиздэ башга мээмун дашымышдыр. «Короглу» дастанындан бир мисала диггэт едэки: «Чүнки олдуи дэјирманчы, Чагыр кэлсин, дэн, Короглу». Ајдындыр ки, бурада сөһбөт чагырмагдан, сөслөмөкдөн јох, охумагдан кедир. Һәмни мәнэја башга јазылы материалларда да тэсадүф едирки: «Чалычы, чагырычы, охучуларым пәмбөнам» (Шәкили Мәһәмәд, XVIII әср). Демәли, чагырмаг сөзүнүи эввэлки мәнэлэригиздэн бири дэ «охумаг» олмушдыр. Бу мәнэ чалыб-чагырмаг, хорузун чагырмасы кими ифаделэрдэ инди дэ јашамагдадыр.

Бүкүнү дилигиздэ ишләнән оларла сөз мараглы лексик-семантик инкишаф јолу кечмишдир. Тәәсүф ки, кичик бир јазыда бу лексик ваһидлэрини һамысы һаггында данышмаг мүмкүн дејил. Буна көрө олардан бәзилэрини дэ садэчә садаламагла кифајәтләннрик: ганмаг («дојмаг» мәнасында), ганад (бурун пәрәси), гат (мөртөбә), гаш (үфүг), гопмаг (јаранмаг), дән (чәсур, чылғын), доғмаг (доғурмаг), дүшмөк (јарашмаг), саг (доғру, дүзкүн, әсас), түтүн (түстү), чалмаг (вурмаг), чыгырмаг (чагырмаг) вә с.

ИНТЕРФЕРЕНСИЈА ВАСИТӘСИЗ НИТГИН БИР НӨВҮ КИМИ

Камил АЛХАСОВ

Шәки рајону, Кичик Дәһнә кәндмәктәбинин мүәллими

Интерференсија сөзүнә бир сыра елм сәһәлэригиздэ раст кәлирик. Бу термин дилчилик елминдэ, о чүмләдән мүстәгил грамматик ваһид олан васитәсиз нитгдэ дэ тез-тез ишләдилир. Интерференсија ситатлы васитәсиз нитгин ән чох ишләдилән нөвүдүр, амма јазылы нитгдэ ситата хас олан әләмәтлэрини һамысыны өзүндэ әкс егдирмәдијиндән бәзән

диггәти чәлб етмир.

Интерференсија мәншәји е'тибарилә латын сөзүдүр, **интер** — а р а с ы н д а, **ференс** — к ө ч ү р м э, г а р ы ш д ы р м а демәкдир. Ситатлы васитәсиз нитгин бу нөвүндэ өзкәнин нитгинин дахилиндэ башга бир өзкәнин ифаделәри ишләдилир В. Н. Волошиновун дедији кими, «Нитг

дахилиндэ нитг, ифаде дахилиндэ ифаде» («Марксизм и философија јазыка», Ленинград, 1929, сәһ. 136) верилмәклә ситатын тәркибиндә ситат ишләннр. Әзкә нитгинин тәркибиндә интерференсија кими верилән башгасынын сөзләри бир сөздән, бир нечә сөздән, бәзән исә бүтөв чүмләдән ибарәт ола билнр. Интерференсијанын нитгдә ишләнмәси сөзчүлүјүн гарысыны алмаг үчүн кениш услуби имканлар јарадыр. Бәзән бир нечә чүмлә илә верилмәли олан ситат вә ја бәдин парча бир нечә сөзлә өзкә нитгинин тәркибиндә верилнр. Демәли, бир өзкә нитгинин дахилиндэ башга бир өзкәнин сөзләринин гарышдырылыб, үјгүиулашдырылыб, даһа доғрусу, васитәсиз нитгин компонентлэриндән бири олан өзкә сөзләринин тәркибиндә өзкә ифаделэринин сөз вә ја ваһид чүмлә һалында верилмәси интерференсија адланыр. Интерференсијанын илк сечилмә әләмәти дырнаглар арасына алынмасы илә мүэјјәнләннр. Мәсәлән:

В. И. Ленин јазмышдыр:

«Бу чүмләдәки истәһза чәһдлэри мәним: «социализми трестлэрин тәшкилатчыларындан өјрәнмәли» сөзләримә гаршыдыр. Бу сөзләр Осинскијә күлмәли көрүнүр. О, «трестлэрин тәшкилатчыларыны» «сырави ишчиләр» етмәк истәјнр» (В. И. Ленин. Әсәрлэри. IV нәшри, 27-чи чилд, Бақы, 1952, сәһ. 353).

Бу васитәсиз нитг нүмунәсиндә «социализми трестлэрин тәшкилатчыларындан өјрәнмәли», «трестлэрин тәшкилатчыларыны», «сырави ишчиләр» чүмлә вә сөз бирләшмәлэри интерференсијадыр. Дырнаглар арасында верилән ифаделәр ситат кими көрүнүр, амма ситат дејил, интерференсијадыр; сөзләрин дырнаглар арасына алынмасы оиу көстәрир ки, бу кимин исә ифаде-сидир.

Адәтән ситатда мә'хәз көстәрилнр, интерференсијада исә мә'хәз гејд олунмур, оиу охучу вә ја дилләјичи өзү мүэјјәнләннр.

Интерференсија ән чох публисис-

тик әсәрләрдә ситатын бир нөвү кими ишләннр, нитгдә емоционаллыг јарадыр.

Әлигиздә интерференсијаны тәкчә ситатын бир нөвү кими мәнәдудлашдырмаг о гэдәр дэ дүзкүн дејил. Оиун мүхтәлиф формаларына чалы данышыгда, дөври мөтбуатда, бәдин әдәбијјатда да раст кәлмәк олур. Мәсәлән:

1. «...Әкәр «мүриди әмир Тејмурун һүзурунда отуран» Фәзлуллаһ оиу Мираншаһ тәһлүкәсиндән гуртармагы вә'д етмәсәјди... бүтүн һүруфилэрини гылынчдан кечирилмәсинә һөкм вермәкдән чәкинмәзди» (И. Һүсәјнов).

2. «Бүтүн булар, әлбәттә, мүридлэри дүшүндүрмүш вә «Див (әмир Тејмур — А. К.) һүзурунда пүнһан мүридин»... мөвләнә Маһмуд олдуғуну һамы дүјмүшдү» (И. Һүсәјнов).

Бу нүмунәләрдәки «мүриди әмир Тејмурун һүзурунда отуран», «Див һүзурунда пүнһан мүридин» ифаделэри ејни мээмуну верән, ејни мәнбәјә әсасланан интерференсијадыр. Һәр ики интерференсијанын әслини, мә'хәзини Нәсимини Ибраһим шаһла данышығындакы сөзләр тәшкил едир. Ситатда өзкә сөзләри дәјишилмәз олдуғу һалда, интерференсија кими өзкә сөзләринин тәркибиндә ишләнән башга бир өзкәнин ифаделэринин гурулушунда мүэјјән дәјишклик етмәк мүмкүндүр.

Бәдин әсәрләрдә, мөтбуат сәһифәлэригиздә тез-тез дырнаг арасына алынмыш сөзләрә раст кәлирик, лакин чох заман бунун һансы сәбәбдән ирәли кәлмәсинә фикир вермирик. Мәсәлән:

1. «Бир ан мәнә елә кәлди ки, Фәмилли мәнә Ханышын «гырмызы сөзләри» јахыллашдырыб» (В а г и ф М у с а).

2. «Фатма хала «атмајын» демәкдән јорулмушдү» («Кирпн» журналы).

Тәркибиндә «гырмызы сөзләри», «атмајын» ифаделәри интерферен-

сија кими ишләмиш чүмлөләрә фикр вердикдә вә онун әслини ахтардыгда мәлум олур ки, һәр ики интерференсија бир нечә чүмлә илә верилмиш фикрин мәзмунуну әкс етдирир вә бунила да һәм емосионаллыг ярадыр, һәм дә сөзчүлүҗүи, узунчулугун гаршысыны алыр, нитгин агырлашмасына имкан вермир.

Интерференсијада башгасыны сөзләринин бә'эи өзәји-мәзмуну верилдији, бә'эи ифадәләр атылдыгы кими, бә'эи башга сөзләр дә артырылараг верилә билир. Бәдһи әдәбиј-јатда верилән интерференсијаларын чоху кинајә, тә'иә лаг, мәчәз вә бәизәтмә билдирән сөзләрлә ифадә олунур. Мәсәләи: 1. «Онлар прокурор, милис адларына ләкәдирләр. һөкүмәтдән мааш алырлар, оғрудан, әјридән **«гонорар»** (Ә ф г а и). 2. «Куја ичласы катиб вә ја РИК сәдри кечирә билмәзмиш, һөкмән **«кор багырсаг»** ләзимдыр» (Ә ф г а и).

Верилмиш нүмунәләрдә «гоно-

рар» — рүшвәтә, «кор багырсаг» исә 1963—1964-чү илләрдә рајонларда рәһбәрлик етмиш истәһсалат идарәләринә кинајә илә дејилән бәизәтмәдән ибарәт интерференсијадыр.

Интерференсија тәкчә васитәси нитгин өзкә нитгиндән ибарәт компонентиндә дејил, мұәллифин нитгиндә, һәтта ади чүмлөләрдә дә ола билир. Мәсәләи: Она көрә дә инди тәзә катибин **«дөзүрсүнүз?»** тә'иәси Назим мұәллимә јер еләди» (Ә ф г а и).

Умумијәтлә, мұәсир Азәрбајчан әдәби дилинә мөхәсә елми, публицистик, бәдһи үслубда интерференсија тез-тез ишләнир, өз һәгиги мә'насыны, грамматик функцијасыны ситатын бир нөвү кими көстәрир. Һәр чүр интерференсија сечилмә әләмәти олараг, дырнаглар арасына алыныр, мә'хәз көстәрилмәдән јазылыр, кимә аид олмасы исә әксәр һалларда дүшүнмә вә ахтарычылыг тәләб едир.

Бизим иш јолдашларымыз

ДОҒМА ДИЛӘ МӘ'ӘББӘТЛӘ

Мәи Әфшан Рәһимова һаггында чох ешитмишдим. «Педагожи мұһазирәлә»дә, республика елми-практик конференсларында онун мараглы мә'рузә вә чыхышларыны һејранлыг-ла динләмишдим. Мәтбуатда тез-тез чыхыш етдијини, бир мұәллим кими зәнкин тәчрүбә топләдыгыны билдирдим. Кечән ил педагожи елм-ләр намизәди алимлик дәрәчәси алдыгыны ешидәндә, Әфшан мұәлли-мәјә һаггында јазмаг истәдијими билдирдим. О, өзүнәмөхәсүс тәвәзә-карлыг-ла:

—Мәи елә бөјүк бир иш көрмәми-шәм, — деди. На етмишәмсә, буну

бир мұәллим кими өзүмә мұғәддәс борч билмишәм. Бир дә, әкәр көрдү-јүм иш јазмаг үчүн әсәс верирсә, мәи нә дејә биләрәм ки?!

О, көзләрини бир нөгтәјә зилләјиб фикрә кетди. Хәјал ону бир аныгә кечмишә гәјтарды...

1947-чи илин јайы иди. Бөјүк Вә-тән мұһарибәсинин гуртәрмәсиндән дүз ики ил кечмишди. Мұһарибә-нин вурдуғу јаралар һәлә сағалма-мышды. Өлкәдә чәтинлик давам едирди. Һәр јердә бәрпа вә јенидән-гурма ишләри апармаг, кәнд тәсәр-рүфатыны, сәнајени, халг маарифи системини јени әсәсләр үзәриндә иш-

кишаф етдирмәк үчүн ихтисаслы кадрлар ләзим иди. Али мәктәбләрә сәнадләрин гәбулу башланмыш-ды. Мұәллим апләсиндә бөјүмүн Әфшан Рәһимова сәнадләрини С. М. Киров адына АДУ-нун фило-логи факултәсинә верди вә гәбул едилди, орта мәктәби күмүш медал-ла битирмишди.

Тәләбә һәјатынын романтикасы барәдә чох јазылыр. Тәләбәлик ил-ләринин һәсрәти шәрләрдә, маһны-ларда әкс-сәдә тапыб. Анчаг јенә дә сәһбәт бу илләрдән дүшәндә, сү-куғла кечмәк олмур, нә исә демәк, данышмаг истәјирсән...

Әфшан Рәһимованын охудуғу группа тәләбәләр, елә бил, сечил-мишди; һамысы ә'ләчы иди. Се-местр имтаһанларында мұәллимләр бу группа «А» гиймәт вермәјә тәләбә тапмырдылар. Ә. Әһмәдов, Мәммәд Мәммәдов, Әһмәдаға Гурбанов, Ба-лаш Азәрәоғлу, Вәли Мәммәдов, Һә-кумә Биллури, Јусиф Сејидов вә башгалары инди көркәмли алим, шаир вә јазычы кими танынмыш-лар.

О вахт университетин чичәкләнмә дөврү иди. Хүсусән филологија фа-култәсиндә гүввәтли мұәллимләр аз дејилди. М. Рәфили, М. Чәфәр, Әли Султанлы, Чәфәр Хәндан, Фәјзулла Гасымзәдә, Мир Чалал, Мәммәдһү-сәји Тәһмасиб, Чәфәр Чәфәрәв кими истәдадли мұәллимләрин сәс-сәра-ғы республиканын һәр јеринә јайыл-мышды. Онлар, сөзүн әсл мә'насын-да, санки бир шәхсијјәт кими башга-ларына нүмунә көстәрмәк үчүн дүн-јаја кәлмишдиләр. Тәләбәләр онлар-дан чох шеј көрүб-көтүрүрдүләр. Әфшан Рәһимова тәләбәлик иллә-риндә семестр имтаһанларындан һә-мишә алыначыг, үзүаг чыхды, «ә'лә»лар зачәт китабчасында зән-чир кими дүзүлдү. Илләр бир-би-рини беләчә говуб кечди. Әфшан Рәһимова университетин фәргәнмә диплому илә битирди. Илк илләр кәһ мұәллим, кәһ лаборант кими ишләди.

О, 1959-чу илин сентјабр ајыны јашшы хатырлајыр. Һәмни тарихдән

4*

Әфшан мұәллимә Бақыдакы 173 нөм-рәли мәктәбдә дил-әдәбијјат мұәл-лими ишләјир. Онун иш фәалијјәти дә, адлы-санлы бир мұәллим кими шөһрәт тапмасы да бу мәктәблә бағлыдыр. Мұәллимлик ән шәрәфли пешәдир. Ләкин бу ишдә чәтинлик-ләр дә чохдур. Мұәллим олмаг вә бу ишдә өзүнү доғрултмаг үчүн нә-зәри һазырлыг, дәрин биликлә јана-шы, кәркин әмәјә гатлашмаг, сечди-ји ихтисаса, педагожи ишә үрәкдән бағланмаг тәләб олунур. Әи башлы-часы, шакирдләрин гәлбинә јол тап-маг, онларда өзүнә инам һиссини күчләндирмәк, тәдрис етдији фәннә мараг ојатмаг ләзим кәлир. Белә олмајанда дәрәс дә, шакирдләрлә ке-чирилән синифдәнхарич тәдбирләр дә марагсыз олур, ишдә јекнәсәг-лик јараныр.

Әфшан мұәллимә елә илк күнләр-дән сечилмәјә, коллективин һөрмәт вә рағбәтинин газанмаға башлады. Валидејиләрлә ишдә, мұәллимләрин ишинә методик рәһбәрлик сәһсиндә зәнкин тәчрүбә топләды. Шакирд-ләрлә синифдәнхарич ишләрә хүсуси диггәт јетирди. Беләликлә, аз мүд-дәтдән сонра Әфшан мұәллимә мәк-тәб коллективинин сәвмлисинә чев-рилди.

Әфшан мұәллимә јаваш-јаваш мұхтәлиф аудиторијаларда өз тәчрү-бәләрини шәрһ етмәјә башлады. Нә-һәјәт, Әфшан Рәһимова орта мәк-тәбдә үслубијјатын тәдрисинә аид елми мөвзу үзәриндә ишләмәји гә-рәра алды: «Јарадычы јазылар ша-кирдләрдә функционал вә аналитик үслуб анлајышынын, бачарыг вә вәрдишләринин формалашдырылма-сы васитәси кими» мөвзусунда дис-сертәсија иши үзәриндә чалышды, кәркин ахтарышлар апарды. Бу ил-ләрдә онун иши лап башдан ашыр-ды. Кәчч тәдгигатчы кәһ методбир-ләшмә рәһбәри кими ичласлар кечи-рир, кәһ өз тәчрүбәсинә даир мә'рузә-ләр һазырлајыр, кәһ да Азәрбај-чан ССР Маариф Назирлијинин тәд-рис методика шурасынын үзвү ки-ми ичласларә дә'вәт едилди.

1970/79-чу илләрдә Әфшан Рәһи-

мованын 15-ә гэдэр мөгаләси дәрч едилди. Артыг о, «Педагожи муһазирәләр»дә, елми-практик конфрансларда кениш мәрузәләрлә чыхыш едир, назирлијини јохлама комиссијаларына дәвәт едилди. Бүтүн бу тәдбирләрдә Әфшан муәллиминин тутдуғу мөвге тәдир едилди, ирадлары, муһакимәләринини доғрулуғу гәбул олуурду.

Сәмәрәли фәалијәтинә көрә Әфшан муәллима «Ғабагчыл маариф хадими» дөш нишаны илә тәлтиф едилмиш, она «баш муәллим» ады верилмишдир. Педагожи саһәдәки хидмәти партија вә һөкүмәт тәрәфиндән јүксәк гижмәтләндирилән Әфшан муәллиминини сийәсини «Шәрәф нишаны» ордени вә «Ленин јубилеј медалы» бәзәјир.

Сәккиз ијун 1981-чи ил. Бу тарих Әфшан Рәһимованын өмүр китабында парлаг сәһифәләрдән биридир. Һәмни күн Әфшан муәллима илләрдән бәри үзәриндә чалышыб, һасилә кәтирдийи диссертасија нишини мудафиә етмәк үчүн трибунаја галхды. Нечә дә һәјәчаплы иди. Салон адамла долмушду: мудафиә шураһынын үзвләри, тәләбәлик илләринин достлары, ишләдији мәктәбин муәллимләри, дәрә дедији шакирдләр, танышлар, рәфигәләр—һамы бурада иди. Һәлә севимли оғлу Агилни вә гызы Шәфәгини габаг сырада әйләшдијини көрәндә аз гала өзүнү итирмишди. Амма бу, бир анылыга белә олду.

Әфшан муәллима өзүнү әлә алып, арамла сөзә башлады. Илләрдән бәри апардығы арашдырмалары, мүғажисәләри изаһ етдикчә санки үзәриндән дағ көтүрүлүрдү. Өзүнү нечә дә сәрбәст һисс едирди. О данышдыгыча мудафиә шураһынын үзвләри

дә, гонаглар да разылыгла күлүмәһүнүр, һәрәкәтләри, бахышлары илә дејиләләрини доғрулуғуну тәсдиг едирдиләр.

Диссертантын елми рәһбәри проф. фессор Ә. Әфәндизадә, рәсми оппонентләр профессор Б. Әһмәдов вә филолокија елмләри доктору М. Мәһмәдов әсәрә јүксәк гижмәт вердиләр. Даһа сонра профессорлардан Р. Әсәдов, Н. Аббасова, досент Н. Балыјев вә 173 нөмрәли мәктәбин директору Р. Сејидәмирова бир-биринин ардынча трибунаја галхдылар, Әфшан Рәһимованын елми ишини һәм нәзәри, һәм дә практик әһәмијәтинини хүсуси олараг гејд едиләр.

Мудафиәдән 6 ај сонра Москвадан шад хәбәр кәлди: 173 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијат муәллими Әфшан Рәһимоваја педагожи емләр һәмизәди ады верилмәси һаггында В. И. Ленин адына Азәрбајҗан Дөвләт Педагожи Институту нәздидәки ихтисаслашдырылмыш шураның гәбул етдији гәрар ССРИ Али Аттестасија Комиссијасы тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир.

Бу шад хәбәр гајыкеш; сәммини һиссан, көзәл педагог олан Әфшан Рәһимованы даһа да руһландырмыш, јарадычылыг имканларыны кенишләндиришидир.

Инанырыг ки, Әфшан Рәһимова бундан сонра да тәлим-тәрбијә ишини кејфијәтини јахшылашдырмаг үчүн јарадычылыг ахтарышларыны давам етдирәчәк, мүтәрәгги үсул вә методлардан бачарыгла истифадә едәрәк даһа бөјүк наилијәтләр гәзәнәчәдир.

Вәли ГАРАШОВ,
Мәркәзи МТИ Азәрбајҗан дили вә әдәбијат тәдрис-методика кабинетинин мүдири.

Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијинин програм-методика идарәси шакирдләрини шифаһи вә јазылы нитгинә, јазы ишләринини апарылмасы вә дәфтәрләрини јохланмасына верилән ваһид тәләбләр һаггында хүсуси методик мәктуб һазырламыш вә јерләрә кәндәрмишидир. Муәллимләри-мәзини хайишини нәзәрә алып «Шакирдләрини шифаһи вә јазылы нитгинә, јазы ишләринини апарылмасы вә дәфтәрләрини јохланмасына верилән ваһид тәләбләр» ады методик мәктубун мәчмуәдә дәрч едилмәси мәсләһәт билимишидир.

ШАКИРДЛӘРИНИ ШИФАҒИ ВӘ ЈАЗЫЛЫ НИТГИНӘ, ЈАЗЫ ИШЛӘРИНИНИ АПАРЫЛМАСЫ ВӘ ДӘФТӘРЛӘРИНИ ЈОХЛАНМАСЫНА ВЕРИЛӘН ВАҒИД ТӘЛӘБЛӘР
(Методик мәктуб)

А. Шифаһи вә јазылы нитг һаггында

Савадлы нитгә јијәләнемәк тәсәррүфат вә ичтиман һәјәтини мухтәлиф саһәләриндә һәр бир совет вә тәндәшынини фәал иштиракынни тәмин едән чох вачиб шәртләрдән һесаб олуур. Коммунизм гуручулуғуну индики јүксәлиши дөврүндә дәркәтмәнини, үсиңјәтин вә јарадычы фәалијәтини мүнүм силаһы олан дилә мүкәммәл јијәләнемәк тәләбаты даһа чидидијәтлә гаршија гојулуур.

Бөјүмәкдә олан кәңч нәслиң дәјагәтли әмәк фәалијәтинә һазырланмасында онлары нитг мәдәнијәтинә јијәләндирмәк хүсуси әһәмијәт кәсб едир; бу вәзифәни јеринә јетирмәк башлыча олараг мәктәбин үзәринә дүшүр. Һазырык дөврдә нитг бачарыг вә вәрдишләринини формалашдырылмасы үчүн әлвәришли ишәрант јарадылмышдыр: програмларда шакирдләрини нитг мәдәнијәти мәсәләләринә диггәт артырылмышдыр; бу мәгәсәдә бир сыра мәктәбләрдә факултатив мәһгәләләрдән дә истифадә олуур; шакирдләрдә сөзә, рабитәли нитгә һәсәс мүнәсибәт тәрбијә етмәк ишинә мәтбуат, радио вә телевизија бөјүк көмәк кәстәрир.

Мәктәблиләри шифаһи нитг мәдәнијәтинә, еләчә дә мүкәммәл савада — орфографик вә дургу ишарәләри вәрдишләринә јијәләндирмәкдә дил-әдәбијат муәллими апарычы рол ојнајыр; о бу вәзифәни мәктәбдә сәккизләнлик тәһсил мүддәтиндә јеринә јетирмәлидир. Нә

зәрә алмаг ләзимдыр ки, ана дили үмүмтәһсил мәктәбләриндә јалныз бир тәдрис фәнини кими өјрәнилмир, ејни заманда о, шакирдләрә дикәр елмләрини әсаһларыны мәнимсәтмәкдә дә мүнүм бир васитә ролуну ојнајыр. Буна көрә мәктәбдә бүтүн фәһләрини тәдриси гојулушуна елә јанашмаг ләзимдыр ки, шакирдләри нитг мәдәнијәтинә јијәләндирмәк ваһид бир процес кими, бүтүн муәллимләрини үмуми гүввәси илә һәјәтә кечирилсин; һәмни саһәдә Азәрбајҗан дили дәрәсләринә верилән тәләбләр дикәр фәһи муәллимләри үчүн дә һәм дәрәдә, һәм дә сиңифдәнхарич тәдбирләрдә, еләчә дә пионер вә комсомол тәшкилатларынын ишиндә әсәс тутулмалыдыр. Мәктәбдә ваһид нитг режимини һәјәтә кечирилмәсинә мәктәб рәһбәрләри ләзими истигамәт вермәли, нәзарәт јетирмәлидирләр. Педагожи шураһынын, мәктәбдаһили нәзарәт системинини фәалијәт планына шакирдләрини шифаһи вә јазылы нитгини никшаф етдирмәјә верилән тәләбләрлә әлағәдәр мәсәләләр даһил едилмәли, мәктәблиләрини нитг мәдәнијәтинини јүксәлтмәјини проблемләри үзәрә фәһи муәллимләри арасында тәчрүбә мубадиләләри апарылмалы вә бу мәсәлә илә әлағәдәр методбирләшмәләрини биркә ичләсләри кечирилмәлидир. Шакирдләри нитгини тәһсиллији уғрунда мүбаризәјә чәлб етмәјә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Бу мәгәсәдә мәктәбдә «Дүзкүн јаз

магы өйрөн», «Сөзүн аяа дилин», «Дүзкүн таләффүзлө данишмага адәт ет», «Нитг мэдәнијјәтиһә јијәләһмәк мүһүм кејфијјәтдир», «Ичә демәк ләзимдир» вә с. кимн етәндәрдән истифадә олуималидыр.

Шакирдләрнн нитг мэдәнијјәтинн, онларын тә'лим әмәјиннн үмүмн сәвијјәсиннн јүкәәлтмәк сәһәсиндә мәктәбнн мүәллим коллективиннн әддә етдији мүәффәғијјәтләр шакирдләрнн шифаһнн вә јазылы нитгинә верилән тәләбләрнн онун нә дәрәчәдә вә нечә һәјәтә кечирмәсиндән чох асылдыр.

I. Шакирдләрнн шифаһнн вә јазылы нитгинә верилән тәләбләр

Шакирдләрнн шифаһнн вә јазылы нитгинә (кеһнн чавабларына, физикадан вә ја кимјадан тәчрүбәләр апардыгы заман вердији изаһатларына, чыхыш вә мәрүзәләриннә вә с.) мүһәснәбәт билдириләркән сөјләһннлән фикрнн мәзмунча дәғиғлијинә, нитг бахымындан вә мәнтиғи чәһәтдән дүзкүнлүјүнә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Шакирдләр:

— данишаркән вә јазаркән мөвзунун сәһәддиннн көзләмәји;

— данишаркән (вә ја јазаркән) мөвзуну вә она анд әсәс фикрнн аймағ үчүн даһа характерик вә ваһчб олан фактлары, мә'луматлары сечә билмәји;

— материалы мәнтиғи вә ардычыл ифадә етмәји (факт вә һадисәләр арасындакы сәбәб-нәтичә әләғәләриннн мүәјјән етмәји, ләзимнн үмүмиләшдирмәләр апармагы нә нәтичәләр чыхармагы);

— сөјләдикләринн формалашдырмағ үчүн дил васитәләриндән дүзкүн вә дәғиғ истифадә етмәји;

— сөјләдикләринн мәғсәддән вә үнснјјәт ситуасијасындан (дәрәдә, ичләсдә, екскурсијадә, кәзинтидә вә с.) асылы оларағ мүәјјән бир үслубдә (данышығ үслубунда, елми үслубдә, публицистик вә бәдин үслубдә) гура билмәји;

— мәнтиғи вургуларә, паузаларә, дүзкүн интонасијәјә риәјәт етмәклә учадан, ајдын чаваб вермәји;

— бүтүн јазылы сөјләмәләринн ор-

фографинн; дурғу ишарәләринн нормаларына ујғун тәһиз вә сәлиғәли формалашдыра билмәји бачармәлидырлар.

Нитгин савадлы формалашмасында ашағыдакыларә риәјәт олуималидыр:

а) дүзкүн тәләффүз нормаларына;

б) сөзләрдән онларын мә'наларына көрә јерли-јериндә истифадә гәјдаларына;

в) грамматиканын тәләбләриннә ујғун оларағ, сөзләринн дәјишмәси, әмәлә кәлмәси, сөз бирләшмәләринн вә чүмләләринн тәртиби гәјдаларына;

г) орфографијә вә дурғу ишарәләринн гәјдаларына; өјрәннлмннн терминләринн, чоғрафи адларынн, тарихи һадисә адларынын, јазычыларынын, алимләринн, гәһрәмәннн вә баһға шәхснјјәт адларынын јазылышында бөјүк һәрфдән истифадә гәјдалары илә әләғәдәр сәһвләрә гәтијјән јол верилмәмәлидир.

Шакирдләрнн нитгнн ифадәли олмәлидыр; бу ифадәлилик онларын нитгиннн лүғәт бахымындан рәһкәрәһклијинн, грамматик гурулушуна көрә зәһкилијинн, дил васитәләринннн мүхтәлиф бојаларындан јерли-јериндә истифадә етмәји бачармағлары илә өлчүлүр.

Шакирдләрнн нитг мэдәнијјәтиннә верилән тәләбләр сырасында мүәллимннн вә чаваб верән јәлдәшынын нитгиннн дилләјиб баһа дүшмәк, баһгаларынын данышыгына диггәтлә гулағ асмағ, суаллар вермәк, бу вә ја дикәр проблемннн мүзакирәсиндә фәәл иштирак етмәк кимн бачарығлар да мүһүм јер турс.

II. Шакирдләрнн шифаһнн вә јазылы нитгләриннә верилән тәләбләрнн јеринә јетирилмәсиндә педагоғи коллективнн фәәлијјәти

Мәктәбләрдә нитг мэдәнијјәтинн тәрбијәсиннн мүәффәғијјәтлә һәјәтә кечирмәк јалһиз о заман мүмкүн ола биләр ки, бүтүн педагоғи коллективнн мәғсәдләнлү фәәлијјәтиндә һәмнн сәһәјә хүсуси диггәт јетирилмнннн олсун. Бу мәғсәдлә төвсн-

јә олунур:

1. Һәр бир мүәллим дәрәә һазырлашаркән материалы нечә шәрһ едәчәјинн бәрәдә әввәлчәдән әтрафлы дүшүнмәлидир; апарачагы бүтүн јазылы гәјдләрнн (јазы тахтасында, синиф журналында, шакирдләрнн күндәликләриндә вә с.) савадлы шәкилдә вә ајдын хәтлә јазмәлидыр. Тәләффүзү орфоепик нормаларә ујғун олмәли, гурдуғу һәр бир чүмләннн әдәби чәһәтдән дүзкүнлүјүнә диггәт јетирмәлидир.

2. Ибтидан синиф мүәллимләринн Азәрбајҗан дили лүғәт тәркибинннн зәһкилијинн һағгында шакирдләрдә данма ајдын тәсәввүр ојатмәли, әдәби дил нормаларынын мәһимәсиннлмәсинә мүһтәзәм сәј көстәрмәлидирләр; шакирдләр үчүн јени вә иһсәбәтән чәтин олан нитг формаларына анд бачарығларынн формалашдырылмәсына хүсуси диггәт јетирмәлидирләр. Белә нитг формаларына јазылы нитгинн бүтүн тәзаһүр формалары, о чүмләдән ријәзијјәтдан мәсәлә вә мисалларынн шәртинә, һәллиһә анд гәјдләр, «мүһәһидә күндәлијиннн» апарылмәси илә әләғәдәр јазылар вә с. дахилдир. Тә'лим иһшинн планлашдыраркән бүтүн дәрәләрдә шакирдләрнн рабитәли нитгинннн вә ифадәли оху вәрдишләриннн инкишафына хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Ибтидан синифләрдә мүснғи, тәсвири иһсәсәнәт, идмәи дәрәләриннн апаран фәһнн мүәллимләринн кичик мәктәбләрннн нитг мэдәнијјәтинннн јүкәәлтмәјә диггәти артырмәлидырлар; нәзәрә алмәлидырлар ки, шакирдләрнн савад вә нитг мэдәнијјәтиннә јијәләндирмәјинн әсәси ибтидан синифләрдә гојулур.

3. Фәһнн мүәллимләринн:

— Бүтүн дәрәләрдә шакирдләрнн фәәллыгынын инкишафына, тә'лим материаллары үзрә мүғәјисәләрдән онларын истифадә етмәләриннә, мүвафиг нәтичәләр чыхармаларына вә үмүмиләшдирмәләр апармаларына, чавабларынын ләзимнн фактларлә әсәсләндирмәләрына хүсуси диггәт јетирмәлидирләр.

— Тә'лим мәтиләрнннн вә данышмәланлары (мүәллимннн данышығ-

ларынын) шакирдләрнннн јахшы дәрк етмәсинә һәһл олмағлә әләғәдәр, дәрәдә хүсуси иһш апармәлидырлар. Нәзәрә алынмәлидыр ки, буһлар, јәһнн тә'лим мәтиләрнннн вә мүәллимнннн сөзү јалһиз ләзыми иһформасијяларынн алынмәси мәһбәји оларағ галһыр, һәм дә нитгнн дүзкүн формалашдырмағ нүмунәси ролуну ојнајыр. Бу сәһәдә апарылән иһш процесиндә шакирдләрдән тәләб етмәк мәсләһәт көрүлүр ки, онлар мүәллимннн мә'луматындакы әсәс фикрннн нәдән ибарәт олдуғуну сөјләсинләр, мә'луматлә әләғәдәр план тәртиб етсинләр вә с.

— Шакирдләрнн нитг мэдәнијјәтиннә јијәләндирмәклә чох ваһчб ријәтләрдан вә мәтиннн әмосионал, еләчә дә мәнтиғи дәрк олунмәсынын тә'мин едән васитәләрдән бири кимн ифадәли охудан кеһнн истифадә етмәлидирләр.

— Шакирдләрә китаб үзәриндә сәјлә иһләмәји, фәһлә әләғәдәр мүхтәлиф сорғу әдәбијјәтиннннн (әсәсән лүғәтләрдән), каталоғ вә картотекадан истифадә етмәји, мүәјјән мөвзуја анд материал топламагы, китаб үзәриндә мүстәғил иһшинн нәтичәләринннн дүзкүн формалашдырмагы, тезисләр, конспектләр тәртиб етмәји, ситат материаллары топламагы, әдәбијјәт сијаһысы тәртиб етмәји вә с. өјрәтмәлидирләр.

— Шакирдләрнн лүғәт еһтијјәтиннн мүһтәзәм оларағ зәһкинләшдирмәк, онлары өјрәннлән фәһннә анд терминологија илә таныш етмәк сәһәсиндә чидди иһш апармәлидырлар. Јени сөз вә терминләринннн изаһ едәркән онларынн дүзкүн тәләффүзү вә јазылышына (јазы тахтасында вә дөфтәрләрдә) шакирдләрнннн диггәтинннн чәһб етмәли, һәмннн сөзләриннн мә'һачә мәһимәсиннлмәси вәзијјәтиннн мүһтәзәм оларағ јохламәли, белә сөзләрдән нитгдә дүзкүн истифадә едилмәсинә һәһл олмәлидырлар. Кеһилән фәһлә әләғәдәр јазылышы вә тәләффүзү чәтин сөзләрдән ибарәт чәдвәлләр тәртиб едиб онлардан истифадә олунмәсына да хүсуси сәј көстәрмәлидирләр. Белә чәдвәллә-

Ахшам (новбәли) үзүмтәһендә мәктәпләрендә

Фәнләр	Синифләр үзрә						
	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
Азәрбајчан дили	7	5	5	3	2	1	1
имла	2	2	2	1	—	—	—
ифадә	2	2	2	3	—	—	—
ишша	—	—	4	5	6	6	7
Әдәбијат	9	—	—	—	—	—	—
Ријазийјат	—	6	4	6	6	8	5
Чәбр	—	2	3	4	4	4	4
Һәндәсә	—	—	2	4	4	3	3
Физика	—	—	2	4	4	3	3
Кимја	—	—	2	4	4	3	3
Рус дили	2	2	2	2	2	2	2

II. Шакирд дәфтәрләринин миғаары

I. Өјрәдичи јазыларың бүтүн новләрини јеринә јетирмәк үчүн

1. Өјрәдичи јазыларың бүтүн новләрини јеринә јетирмәк үчүн шакирдләрини ашағыдакы миғаарда дәфтәрләри олмалыдыр:

— I—III синифләрдә Азәрбајчан дили үзрә 2 дәфтәр (1,2 нөврәли); IV—VIII синифләрдә 3 дәфтәр (1,2 нөврәли; дикәри ифадә вә ишша јазылар үчүн); IX—X (XI) синифләрдә 1 дәфтәр;

— әдәбијатдан 1 дәфтәр;

— I—V синифләрдә ријазийјат үзрә 2 дәфтәр (1,2 нөврәли; ибтидан синифләрдә бундан башга, 1 дәфтәр чап әсәсли јазылар үчүн); VI—VIII синифләрдә 3 дәфтәр (чәбрдән 1,2 нөврәли, дикәри һәндәсә үзрә); IX—X (XI) синифләрдә 2 дәфтәр (бири чәбр вә анализни башлангычы курсу үзрә, дикәри һәндәсә үзрә);

— рус дилиндән I—VIII синифләр үчүн 2 дәфтәр (1,2 нөврәли), IX—X синифләр үчүн 1 дәфтәр, II—X синифләр үчүн 1 лүгәт дәфтәри;

— харичи дилләр үзрә IV—VIII синифләр үчүн 2 дәфтәр (1,2 нөврәли), IX—X синифләр үчүн 1 дәфтәр; IV—X синифләр үчүн бир лүгәт дәфтәри;

— физика вә кимја фәнләринин һәрәсинә анд 2 дәфтәр; бири синиф вә ев өјрәдичи јазы ишләри вә мәсәлә

1. Биринчи синифдә савад тәлими дөврүндә шакирдләр өјрәдичи јазылары чап әсәсли иш дәфтәрләриндә јеринә јетириләр, мұәллимин өз мұләһизәсинә әсәсән һәмин ишләрин бир һиссәси анд дәфтәрләрдә јеринә јетирилә биләр.

һәлли үчүн, дикәри ишә лаборатор ишләри, практик вә експериментал ишләри, практикуллары јеринә јетирмәк үчүн (сонунчусу кабинетдә бир ил мүддәтинә сахланылдыр);

— биолокија, чоғрафија, тәбиәт-шүнаслыг (IV синиф), тарих, ичти-манјјат, Совет дөвләти вә һүғуғуну әсәсләри, факултативләр, V—X синифләрдә әмәк тәлими вә ибтидан һәрби һазырлыг фәнләринин һәрәсинә анд 1 дәфтәр;

— тәсвири ишчәсәнәт үзрә 1 рәсм дәфтәри;

— мусиги үзрә 1 нот дәфтәри;

II вә III синифләрдә тәбиәт үзәриндә мұшаһидәләрини нәтичәләри хүсуси «Мұшаһидә күндәлији»ндә апарылдыр.

Мұәллим өз мұләһизәсиндән асылы олараг, IV—VIII синифләрдә өјрәдичи јазылар үчүн 1,2 нөврәли дәфтәрләр дејил, бир дәфтәр дә ајыра биләр, ләкин белә һалда да о, нәзәрә алмалыдыр ки, бу тәли-мәти мәктубун IV бөлмәсиндә дәфтәрләрин јохланмасына верилән ваһид тәләбләрә әмәл олунамасын тәмин етмәлидир.

2. Ана дили, Азәрбајчан дили, әдәбијат, рус дили, ријазийјат, физика, кимја үзрә јохлама ишләри хүсуси дәфтәрдә апарылдыр вә булар бир ил мүддәтинә мәктәбдә сахланылдыр.

III. Шакирд дәфтәрләринин апарыл-масына верилән тәләбләр

Шакирдләрин дәфтәрләриндә апарылан бүтүн јазыларда ашағыда-

кы тәләбләр көзләнилмәлидир.

1. Јазылар ајдын, охунаглы вә сәлиғәли хәтлә јеринә јетирилмәлидир.

2. Дәфтәрләрин үз сәһифәсиндәки јазыларда ваһидлик көзләнил-мәлидир; орада 1) мәктәбин јерләш-дији јер; 2) мәктәбин ады (әкәр варса) вә нөврәси; 3) синиф; 4) шакирдин ады вә фамилијасы; 5) дәфтәрин һансы мәгсәд үчүн нәзәр-дә тутулмасы көстәрилмәлидир. Мәсәлә:

Чәлилабад шәһәри, Низами адына I нөврәли мәктәбин VI синиф шакирди Маһир Мөвсүмовун ишт ишкишафы үзрә јазы дәфтәри.

I—III синифләрдә шакирд дәфтәрләринин үз сәһифәсини ашағы-дакы ишми јазмаг мәсләһәт көрү-лүр:

244 нөврәли мәктәбин 2-чи синиф шакирди Рүһәникз Елдарованың Азәрбајчан дили дәфтәри.

I синифдә шакирдләрин дәфтәр-ләринин үз сәһифәсини јалпыз мұ-әллим јазыр.

Рус дили вә харичи дилләрә анд дәфтәрләрин үз сәһифәсини өјрәнилән дилдә садә шәкилдә јазылар.

3. Шакирдләр сәһифәләрини һаши-јәсиндән кәнара чыхмамаг гәјдә-сына ријәт етмәлидирләр.

4. Ишини јеринә јетирилмәси тари-хи сәһифәнин кәнарында (сәтрин со-нунда әрәб рәғәмләри илә (12.04.83; 12.11.83) гејд олунар. Азәр-бајчан дили, әдәбијат, рус дили вә харичи дилләрә анд дәфтәрләрдә күнүн тарихи IV—VIII синифләрдә сөзләрдә јазылар (мәсәлә, он дөрд октябр).

I синифдә илин биринчи јарысын-да Азәрбајчан дили вә ријазийјат-дан јеринә јетирилән ишин тарихи јазылдыр. Бу синифдә илин икин-чи јарысында, елчә дә II, III синиф-ләрдә ишин јеринә јетирилмәси тари-хи көстәриләркән әрәб рәғәм илә, ај ишә сөзлә (мәсәлә, 12 октябр) јазылар.

5. Дәрсин мөвзусу, елчә дә јазы ишини (ифадәнини, ишшанын вә ја дикәр практик ишини) нөвү вә мөв-зусу јазылар, чалышманын, мисә-

лин, мәсәләнин нөврәси (чалышма 146, мәсәлә 241 вә с.), јахуд јеринә јетирилән ишин нөвү (план, конс-пект, суаллара чаваб вә с.) вә ишини јеринә јетирилмә јери (синифдә, ев-дә) ајры-ајры сәтрләрдә гејд олу-нур.

6. Азәрбајчан дили, әдәбијат, рус дили вә харичи дилләр үзрә јазы ишләри апарыларкән күнүн тари-хиндән сонра јазы ишинини нөвү вә сонракы сәтрдә мөвзу гејд олунар. Мәсәлә:

Имла Ифадә Ишша
Кәндимә. Мешәдә. Ән чоҳ
сәвдијим
сәһәт.

7. Бүтүн јазы ишләриндә сәтр-башы гәјдәја (абзаса) ријәт олу-малыдыр.

8. I—III синифләрдә һәр јени иш нөвүнү јеринә јетирмәјә дәфтәрин ејни сәһифәсиндә (күнүн тарихи вә ишини нөвү јазылан сәһифәсиндә) вә сәтрбашы гәјдәја ријәт етмәклә башламаг тәләб олунар.

9. Азәрбајчан дили вә рус дили үзрә дәфтәрләрдә күнүн тарихи илә башлыг арасында, јахуд ишини нөвү илә мөвзунун ады, мөвзунун ады илә мәти вә с. арасында сәтр бу-рахылдыр. Бүтүн бу кими һаллар-да ријазийјатдан апарылан јазы иш-ләриндә јалпыз ики дама бурахыл-масы кифәјәтдир.

Азәрбајчан дили вә рус дили үзрә тамамланмыш ајры-ајры јазы ишлә-ри арасында ики сәтр, ријазийјат дәфтәрләриндә ишә 4 дама бош бу-рахылдыр.

10. Јазы ишиндә мұвафиг хәтләр, схемләр вә с. карандаш вә ја гәләм-лә (ибтидан синифләрдә анчаг кар-андашла) сәлиғәли шәкилдә хә-килмәлидир. Вақиб һалларда чә-кеш вә пәркардан иштифадә олуна биләр.

11. Шакирдләр јазыда јол вердик-ләри сәһиләри бу гәјдәдә дүзәлтмә-лидирләр: дүзкүн олмајан артыг һәрфини вә ја дурғу ишәрәсинин үс-түндән чәпәк хәтт чәкмәли; артыг сөз, шәкилчи вә ја чүмләни назик дүзкүн оланыны јазмалыдырлар;

сəһв жазылмыш сөз вə чүмлэлəрини мө'тəризəјə алынмасына јол берил-мəмəлидир.

IV. Јазы ишлəринин јохланмасы гəјдалары

1. Шакирдлəрини синифдə вə евдə јеринə јетирдиклəри өјрəдичи јазылар ашагыдакы гəјдада јохланмалыдыр:

—Азəрбајчан дили, рус дили вə ријазиијат үзрə:

—I-IV синифлəрдə бүтүн рүблəрдə вə V синифдə илк ики рүбдə һəр дəрсдən сонра бүтүн шакирдлəрин;

—V синифдə илин икинчи јарысында вə VI—VIII синифлəрдə һəр дəрсдən сонра бүтүн зəиф шакирдлəрин, гүввəтли шакирдлəрдən исə бəзилəрини даһа мүнүм олан јазыларыны; мүəллим өз ишини елə гурмалыдыр ки, һəфтəдə бир дəфə (һəндəсəдən ики һəфтəдə бир дəфə) бүтүн шакирдлəрини јазы ишлəри јохланылмыш олсун;

—IX-X синифлəрдə һəр дəрсдən сонра зəиф шакирдлəрин, башга шакирдлəрдən исə бəзилəрини мүнүм əһəмијјəтли јазылары; мүəллим өз ишини елə гурмалыдыр ки, ајда ики дəфə бүтүн шакирдлəрини јазылары јохланмыш олсун.

—Рус дилиндən II—V, харичи диллəрдən IV-V синифлəрдə һəр дəрсдən сонра бүтүн шакирдлəрин; VI-X синифлəрдə јалныз зəиф шакирдлəрин —гүввəтлилəрин исə бүтүн јазыларыны јох, вачиблијинə кəрə фəрглənэнлəри јохламаг төвсижə олунур; мүəллим өз ишини елə тəшкил етмəлидир ки, VI—VIII синифлəрдə ики һəфтəдə, IX—X синифлəрдə исə азы рүбдə бир дəфə бүтүн шакирдлəрин дəфтəрлəри јохланмыш олсун. Лүгəт дəфтəрлəрини јохланмасыны исə бир ајдан кеч олмајараг тəмин етмəк лəзым кəрүлүр;

—V—VIII синифлəрдə əдəбијјат дəфтəрлəри ајда ики дəфəдən, IX—X—(XI) синифлəрдə исə ајда бир дəфəдən кеч олмајараг јохланмалыдыр;

—тарих, Совет дəвлəти вə һүгүгун асаслары, чографија, биолокија, физика, кимја, эмəк тəлими вə

ибтидан һəрби һазырлыг үзрə дəфтəрлəр сечмə јолла јохланылыр; лəкин иши елə тəшкил етмəк лəзымдыр ки, һəр шакирдин дəфтəри рүбəрзиндə бир-ици дəфə јохланмыш олсун.

2. Синифдə коллектив сурəтдə тəсһиһ едилэн (шакирдлəр тəрəфиндən) өјрəдичи јазылары мүəллимни əлавə олараг јохтамасы вачиб сажылмыш.

3. Азəрбајчан дили вə əдəбијјатдан, рус дилиндən ифадə вə ишшлар, елəчə дə бүтүн фəнлəр үзрə јохлама ишлəрини һамысы јохланмалыдыр.

4. Јохлама јазыларын мүəллим тəрəфиндən јохланмасы үчүн ашагыдакы мүддəтлəр мүəјјэн едилир:

—ифадə вə ишш јазылар ибтидан синифлəрдə 2 күндən, IV—VII синифлəрдə исə бир һəфтəдən кеч олмајараг јохланылыб шакирдлəрə гəјтарылыр;

—VIII—X (XI) синифлəрдə ишш јазылар эн кечи 10 күнə јохланылыр.

—IX—X (XI) синифлəрдə ријазиијат, IV—X синифлəрдə физика, кимја вə харичи диллəр үзрə јохлама ишлəри, адəтən, нөвбəти дəрсə гəдər јохланылыр, лəкин јазы ишлəрини сажы чох олдугда (мүəллимни јүкү агыр олдугда) буларын јохланымасыны 1—2 дəрс сонраја да кечирмəк олар.

5. Јазы ишлəрини јохланылмасында мүəллим ашагыдакылары рəһбər тутмалыдыр.

—I—III синифлəрдə Азəрбајчан дили, рус дили вə ријазиијат үзрə јохлама ишлəриндə орфографик сəһви, ријазии сəһвлəрини үстүндən хəтт чəкиб онун үзəриндə дүзкүн олан һəрфи (орфограмы), рəгəми, ријазии əмəлијјаты вə с. јазыр. Дурғу ишшəси сəһвлəрини тəсһиһ едərкən артыг вə јерсиз ишлəдилмиши ишшəсини үстүндən хəтт чəкир, бураһылмыш ишшəни исə өзү артырыр. Сəһифəнин һəшијəсиндə мүəллим сəһвлəри мүəјјэн шəрти ишшəрлəрə гəјд едилр. (I—орфографик сəһв, V—дурғу ишшəси сəһви);

—IV—X (XI) синифлəрдə Азəр-

бајчан дили вə ријазиијатдан јохлама ишлəриндə мүəллим сəһвлəри анчаг ишшə едилр (сəһвини алтындан хəтт чəкир) вə сəһифəнин һəшијəсиндə лəзыми ишшəрлəр гəјур (гəјдлəр дə јазə билəр), һəмин ишшəрлəрə əсəсэн сəһвлəрини шакирдлəр өзлəри дүзəдилрлəр;

—IV—X (XI) синифлəрдə һəм өјрəдичи, һəм дə јохлама ишшəлардə јалныз орфографик вə дурғу ишшəси сəһвлəри дејил, фактик, мəнтиги, грамматик сəһвлəр вə иитг сəһвлəри дə кəстəриллр; фактик сəһвлəр һəшијəдə ф һəрфи илə, мəнтиги сəһвлəр м һəрфи илə, грамматик сəһвлəр г һəрфи илə ишшə едиллр; иитг (үслуб) сəһвлəри исə далгалы хəтлə гəјд олунур, ишшəдə ардычыллыгын позулмасы, артыг ишшəлəрин олмасы вə с. илə əлағəдар мүəллимни əлавə ишшəрлəрдən истифадə етмəси дə мəгбул сажылыр.

—IV—X синифлəрдə харичи диллəр үзрə сəһвлəри мүəллим өзү дүзəдилр;

—шакирд јазыларындакы сəһвлəри дүзəлтмəк үчүн мүəллим јалныз гырмызы гөлəмдən (вə ја гырмызы карандашдан) истифадə етмəлидир;

—имланы, ифадə вə ја ишшаны јохларкən мүəллим сəһвлəри һесəба алыб, јазы ишини сонунда орфографик вə дурғу ишшəрлəри сəһвлəрини кəсир хəтти илə (сурəтдə орфографик, мəхрəчдə дурғу ишшəси сəһвлəрини), ифадə вə ишшəдакы фактик, мəнтиги сəһвлəри, иитг сəһвлəрини вə грамматик сəһвлəри исə шəрти ишшəрлəрə кəстəрилр. Конкрет нүмунə:

ф—1, м—2, и—4

3/5—г—1

—сəһвлəр һесəба алындыгдан сонра јазы ишинə мүəјјэн едилмиш гəјдада гүјмəт јазылыр.

6. Бүтүн јохлама јазылар мүтлəг мүəллим тəрəфиндən гүјмəтлəндириллр вə бүтүн гүјмəтлəр синиф журналына кəчүрүлүр.

Елəчə дə мүстəгил өјрəдичи јазыларə гүјмəт бериллр. Белə јазыларын гүјмəтлəрини журналə кəчүрүлмəсиндə мүəллимни мүлаһизəси

əсəс тутулур.

I синифдə II рүбдən башлајараг V синифдəк (илин икинчи јарысына гəдər) Азəрбајчан дили вə ријазиијатдан бүтүн синиф вə ев јазы ишшəри гүјмəтлəндириллр; булардан журналə, мүəллимни мүлаһизəсиə əсəсэн, даһа чох əһəмијјəтли оланларынын гүјмəтлəри кəчүрүлə биллр. V (иккинчи јарымилдən башлајараг) —X (XI) синифлəрдə јохланмыш бүтүн јазы ишшəри гүјмəтлəндириллр, гүјмəтлəрини журналə кəчүрүлмəсиндə мүəллимни мүлаһизəси əсəс тутулур.

II—V синифлəрдə рус дили, IV—V синифлəрдə харичи диллəр үзрə шакирдлəрини бүтүн јазылы ишшəри гүјмəтлəндириллр, журналə өз əһəмијјəтинə кəрə фəрглənэн ишшəрини гүјмəтлəри кəчүрүлүр. VI—X(XI) синифлəрдə исə јохланылмыш бүтүн јазы ишшəри, о чүмлəдən лүгəт дəфтəрчəлəри гүјмəтлəндириллр; журналə өз əһəмијјəтинə кəрə фəрглənэн ишшəрини гүјмəтлəри кəчүрүлүр.

Дикəр фəнлəр үзрə јохланылмыш бүтүн јазы ишшəри мүəллимни мүлаһизəсиə əсəсэн гүјмəтлəндириллр; бу гүјмəтлəр журналə кəчүрүлə биллр.

Јазы ишшəрини гүјмəтлəндирərкən мүəллим шакирдлəрин биллр, бачарыг вə вəрдишлəрини гүјмəтлəндирилмəси нормаларыны əлдə рəһбər тутур.

7. Јазы ишшəри јохланылдыгдан сонра шакирдлəрə өз сəһвлəрини дүзəлтмəк үчүн тапшырыглар вə ја хүсуси чалышмалар бериллр; бундан мəгсəд ејни хариктерли вə ја аналoжи сəһвлəрини гаршысыны əввəлчəдən алмаг үчүн хəбəрдарлыг тəдбирлəри кəрмəкдир. Һəмин тапшырыг вə чалышмалары шакирдлəр иш дəфтəриндə (1,2 нөмрəли дəфтəрлəрдə) јеринə јетирлр.

Шакирдлəр сəһвлəри мүəллимни дəфтəрдə гəјдугу ишшəрлəр əсəсында јазы ишини үзəриндəчə тəсһиһ едиллр.

Дəфтəрлəрини вə јазы ишшəрини апарылмасына даир Азəрбајчан ССР МН-ини индијə гəдərки тəлиматлары кəһнəлмиш һесəб олунур.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. Иншанын башлыгы — мөвзусу бу вә ја диккәр шәхснјјәтин сөзләриндән ибарәт олдугда, јәни васитәсиз нитг характери дашыдыгда ону дырнагда вермәк вачиб дејилми?

Т. Нүсәјнов — Дәвәчи рајону

Чаваб. Умумијјәтлә, орфографија гәјдаларына әсасән китаб, журнал, гәзет, әсәр, мәгалә вә с. адлары дырнагда јазылыр. Бу о демәкдир ки, һәр һансы бир јазыда онларын ады чәкиләндә һәмин гәјдаја риајәт олуноур. Шакирд иншалары да мүәјјән мәнәда әсәрдир. Елә буна көрәдир ки, мүәллим мәктәб сәнәдләриндә вә јахуд һазырладыгы мәрузәдә, мәлуматда вә с. инша мөвзуларынын адыны чәкәркән онлары дырнагда јазыр. Демәк, биз јазымызда китаб, журнал, гәзет, әсәр вә саирин анчаг адыны чәкәндә онлары дырнагда јазырыг. Лакин бу адлар китабын, мәгаләнин вә с. өзүндә башлыг (ад) кими ишләндикдә дырнагсыз јазылыр. Иншаларда да беләдир. Умумијјәтлә, башлыг дырнагда јазылмыр. Һәтта о, башгасынын сөзләри илә ифадә олунанда да дырнагсыз ишләдилир; мүәллифин билдирмәк лазым кәлдикдә исә онун ады мөтәризәдә гәјд олуноур. Мәсәлән: Чәрәк бол оларса, басылмаз Вәтән. (С. Вургун).

Суал. Ашағыдакы чүмлә гурулушуна көрә нә чүр чүмләдир?

«О ишләри ки индијә гәдәр көрмүшәм, о јүкләр ки индијә гәдәр чијним алтында олуб, мәнә фәрәһ кәтирир, ишләмәкдән дојмурам».

Чаваб. Бу, мүрәккәб синтактик конструксијалы чүмләдир. Ики будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә илә табесиз мүрәккәб чүмләнни чарпазлашмасындан әмәлә кәлмишидир. Бүтөвлүкдә онун биринчи компонентини ики будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдән ибарәт табесиз мүрәккәб чүмлә һесаб етмәк олар. 1) «О ишләри ки индијә гәдәр көрмүшәм, о јүкләр ки индијә гәдәр чијним алтында олуб, мәнә фәрәһ кәтирир», 2) «ишләмәкдән дојмурам».

Һәмин мүрәккәб конструксијанын баш чүмләси «мәнә фәрәһ кәтирир» компонентидир. Шәхсәнз чүмләдир, будаг чүмләләр онун мүбтәдасыны әвәз едир. Һәмин табели мүрәккәб чүмләнни садә чүмләјә чевирсәк, буну ајдын көрә биләрик: Индијә гәдәр көрдүјүм о ишләр, индијә гәдәр чијним алтында олан о јүкләр мәнә фәрәһ кәтирир (садәләшдирмәни бир гәдәр фәргли вариантда да апармаг олар). Бәс нә үчүн «ишләмәкдән дојмурам» баш чүмләнни тәркиб һиссәсинә дахил ола билмир? Она көрә ки, о, мүстәгил грамматик әсаса маликдир; өзүнүн мүстәгил хәбәри вә мүбтәдасы (үслуби тәләбдән асылы олараг «мән» мүбтәдасы атылмышдыр) вар. Елә буна көрә дә «ишләмәкдән дојмурам» компонентини һәмчинс үзв һесаб етмәк олмаз.

Бүтүн буллара көрә кәстәрилән чүмләнни табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрнн чарпазлашмасындан әмәлә кәлмиш мүрәккәб конструксија кими тәһлил етмәк мөгсәдәјүғиндур.

Суал. Бәзиләри әдәбијјатдан рүблүкдә шакирдләрә һәм шифаһи, һәм дә јазылы гијмәт јазмағы тәклиф едилрәр. Бу, дүзкүндүрмү?

С. Нәсруллајев — Учар рајону

Чаваб. Хәјр, дүзкүн дејил. Тәхминән 30-чу илләргә гәдәр белә бир гәјда мөвчуд иди: шакирдләрә рүбләрдә тәһрири (јазылы) вә шифаһидән ики гијмәт јазылырды. Һәмин дөврдән артыг бир нечә ониллик кечиб. Инди бу барәдә сөһбәт ачанларын нәјә әсасландыгы анчаг тәәччүб доғура биләр.

Мөвчуд гијмәт нормаларына көрә рүблүк гијмәтләр шакирдин рүб әрзиндәки бүтүн фәалијјәтинин үмуми нәтичәләринә әсасән мүәјјәнләшдирилир. «Нормалар»да кәстәрилир: «Шакирдләрин јекуи гијмәтләрини механики јолла, јәни орта ријазии гијмәт чыхармаг јолу илә мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Бу гијмәтләр мүәјјәнләшдириләркән мәнә һәмин әрәфәдә шакирдин фактик һазырлығына даир кәстәричиләр әсас тутулмалыдыр». Бурадан нәтичә чыхарараг рүблүк гијмәтләрин верилмәсиндә Азәрбајҗан дилиндән, еләчә дә әдәбијјатдан шакирдин рүб әрзиндәки бүтүн мүвәффәгијјәтләри (шифаһи чавабларына верилән гијмәтләр, өјрәдичи вә јохлама јазылары нә дәрәчәдә јеринә јетирмәси) нәзәрә алынмалыдыр.

Мүәллимләрлә апардығымыз мүсаһибәләр вә онлардан алдығымыз мәктублар кәстәрил ки, сон илләрдә мәктәбләрдә белә бир јанлыш мүлаһизә «һөкм сүрмәјә» башламышдыр: куја рүблүк вә јекуи гијмәтләри мүәјјәнләшдирмәкдә шакирдин јалныз јазы гијмәти әсас тутулмалыдыр; өзү дә онун јохлама јазыда алдыгы гијмәт һәлләдичи олмалыдыр. Неч шүбһәсиз ки, бу мүлаһизә гијмәт «Нормаларынын тәләбләринә ујғун дејил. Тәкчә рүб әрзиндә өјрәдичи вә јохлама јазылардан «5» гијмәт ала билмәјән шакирдләрә анчаг шифаһи чавабларына көрә ән јүксәк гијмәт мүәјјәнләшдирмәкдә еһтијатлы олмаг лазымдыр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ

ФОЛКЛОР ҺАГГЫНДА КИТАБ

Филолокија елмләри намизәди Әли Саләддиннн «Азәрбајҗан шеһри вә фолклор (XIX—XX әсрләр)» адлы јени китабы әдәбијјатшүнаслығын әсас проблемләриндән биринә — јазычы вә халг әдәбијјаты, јазычы илә фолклорун әлағәси кими мүнһүм мәсәләјә һәср олуноушдур.

Әсәрдә мүәллиф өз тәдғигатларыны «XIX—XX әсрләр Азәрбајҗан поезијасында шифаһи әдәбијјатын

идеја-мөвзу хүсусијјәтләри» вә «Фолклорун мүхтәлиф жанрларындан истифадә үсуллары» адлы ики фәсилдә үмумиләшдирмишидир. Һәмин китаб васитәсилә охучу А. А. Бақыханов, Г. Закир, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, Ә. Нәзми, Ә. Гәмкүсар вә б. сәнәткарларын јарадычылығы, онларын халг әдәбијјаты илә бағлылығы, ондан истифадә јоллары вә үсуллары илә таныш олуру. Мүәллиф фикир вә мүлаһизәләри-

25 галик.

76302